

Б83,3(2Рос-Анн)
Т 610

ТӨРӨЛ ЖЕР 4

ТӨРӨЛ ЈЕР

4-чи КЛАСС

КЛАССТА ЭМЕС АЛДЫНАН БОЙЫ КЫЧЫРАРЫНА
КЕРЕКТҮ БИЧИК

*Алтай Республиканын наука ла ўредў комитеди
jөптөгөн*

Алтай Республиканын «Уч-Сүмер»
бичик чыгарузы, 1995

ББК 83.3 (2Рос-Ант)
#883 Т 610

2

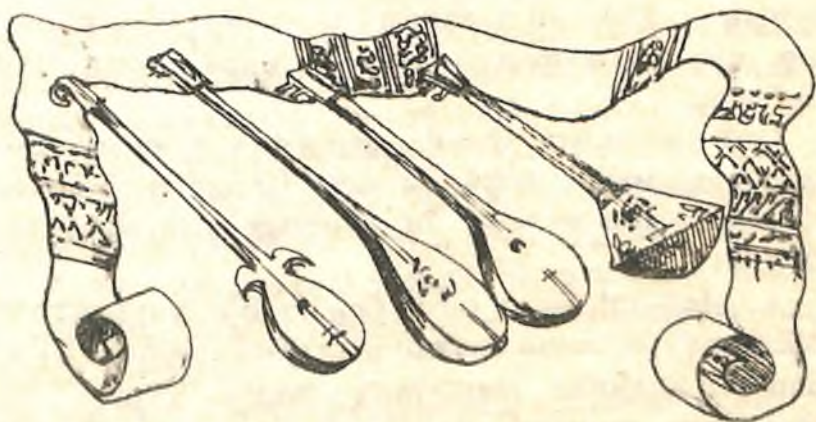

Л 4306020350—004 12—95
М 138(03) 95

С) Книжное издательство «Юч-Сюмер» Республики Алтай, 1995

16.02.2010

5-ТМ-4К-95

Албатынын оос чүмделгези.

ЭРКЕЛЕЙ ЛЕ КАРАТЫ КААН.

(Алтай албатынын чөрчөгү.)

Жараш чанкыр Алтайда, сүмер туунын колтыгында, сүттү көлдин жарадында Чагыш деп жокту кижиге журтаган. Ол Эркелей деп кысту болгон. Онын жаткан жерине кар жааганда аттын бажынан ажыра жаайтан, жаш өлгөн өскөндө, жажына онбойтон. Чагыш бойы андап-куштап азыранып жаткан, ады-чуузы алтайына жайылган жаан анчы кижиге болгон. Оны Караты каан угуп салтыр. Кара көзиге агара берди, кара сагыжы кайнап чыкты. Чагышты кыстап, тапкан алуларын блаап алар деп сананды. Жети түнгөй кезерлерин алдыртып, Караты каан кату жакару берди:

— Сүмер туунын колтыгында, сүттү көлдин жарадында карыыр жажы једе берген, канча жылга калан төлөбөгөн Чагыш деп анчы журтап жат. Слер оноң барып одус кара киштин, одус кара камдунун, одус түнгөй түлкүнүн терезин, одус түнгөй

аннын мүүстерин экелигер. Оны бүдүрбес болзо-
гор, кара бажыгарды үзерим, кара каныгарды
төгөрим.

Оны уккан жети түңей кезерлери түрген атанды-
лар. Анча-мынча болбоды, олор Чагыштын чадыр
айлына једип келеле, үн алыжып кыйгырыжып
чыкты:

— Чагыш! Бери чык! Сен ненин учун канча
јылдын туркунына каанынга калан төлөбөгөн? Бис
Караты кааннан јакылталу келдис. Тургуза ла
одус кара киштин, одус кара камдунын, одус
түңей түлкүнин терезин, одус түңей аннын одус
түңей мүүстерин биске бер. Оны түрген бүдүрип
болбозон, кара бажынды үзерис, кара канынды
төгөрис!

Чагыш апшыйактын канайдар да аргазы јок
болды, канча јылга шыралап тапкан алуларын
алып берди. Оны јети кезер коштоп алып, јүре
берди. Чагыш өбөгөн ыйлап-сыктап, кызына
комыдады:

— Арыган күчим тегин барды, ачап-јутпа јип
салды, соокко тонуп, шыралаган күчимди торо
каан алып барды, алтан јылга андаганымды
тагмалар айрып алды. Эмди канайдайын, эрке
балам Эркелей?

Јети түңей кезерлер тогус кап алуны Караты
каанга јетирип келди. Караты каан оны кайкап
көрди. «Бу чын ла атту-чуулу анчы кижии эмтир
ине. Акыр, мен онын керсүзин ченеп көрөргө, бир
канча уур јакылталар берип көрөйин» — деп
сананып алды.

Бир катап Караты каан Чагышты алдырды.
Оны угала, өбөгөн коркый-коркый атанды. Канча
јаан суулар кечип, канча бийик туулар ажып,
канча жүзүн улус көрүп, Караты кааннын јерине

једип келерде, алтан булунду алтын байзын өргөө мызылдап турат, аайы-бажы јок көп албаты мында јүрет. Чагыш келип, алты айры темир чакыга адын буулайла, каалгалу эжикти ачып, өргөөгө кирди.

Караты каан ого айдат:

— Мен сени кожо јорыктап барарга кычыргам. Эмди азык-түлүк белетеп алала, бараак.

Анча-мынча барып јадала, Караты каан айтты:

— Је, Чагыш өбөгөн, Слер узун јолды кыскартып отураар.

Чагыш бу эрмектинг учурын ондоп болбой салды.

Караты каан база айтты:

— Кыска јолды узадып отураар.

Јолды канайда узадарын Чагыш база билип болбоды. Ўчинчизинде Караты каан мынайда айтты:

— Слер отыкла ат јалынан от күйдүреле, меге канза азып беригер.

Чагыш отыгыла аттын јалынан от чагып, күйдүрип болбоды.

Эңир кире берерде, олор конор деп түштилер. Аттарынын ээрлерин алып ийдилер, от салып, чай азар дештилер. Караты каан база ла айтты:

— Је, Чагыш, Слер колло тудуп, чай кайнадаар.

Чагыш өбөгөн суу экелеле, казанды отко колло тудуп, чай кайнатты. Је колын от өртөп турарда, казанды чачып ийди, чай төгүле берди. Караты каан оны көрүп, карандыра сүүнип отурды.

— Бу Слер карыганча казан азып болбос кайтканаар? — деп өчөп сурады.

— Мен колло казан кайнаткан кижии көргөн эмезим, канайып ийейин. Је андый да болзо, јаман сананбагар, кааным, Слердинг сурагаардын учурын сананып, билип алзам, Слерге айдып бербей

кайдайын — деп, Чагыш карыксынып айткан.

— Каруузын меге качан айдып берерин? — деп, Караты каан сурады.

— Же бир үч күннин бажында мен Слерге келейин, ол тужында менин билер-билбезимди көрүп алараар — деп, Чагыш айтты.

Караты каан ла Чагыш эртелеп турала, эки башка жүре бергиледи.

Чагыш айлына једип келеле, кунукчылду отура түшти. Оны көрөлө, Эркелей кызы сурады:

— Же, ада, кандый јорыктап келдеер?

— Јорыкташ сүрекей коомой болды. Караты каан мени ченеп, жүзүн-јүүр сурактар берген, керек дезе мени отко күйүп калзын деп, колло казан кайнаттырган. Мен онын сурактарын ондоп болбогом. Эки-үч күннин бажында ойто келип, ол сурактарга каруу берзин деген.

— Ол кижиле билбес кандый сурактар болгон? — деп, кызы сурады.

Чагыш өбөгөн бастыразын айдып берерде, Эркелей адазына айтты:

— Э-э калак, ада, бажыгар кажайганча ол сурактарды ондобос кайтканаар? Караты каан слерди өчөгөн ине. Узун јолды кыскарт деп айдарда, Слер озогызын ойгортып, эскизин эбиртип, куучындап берген болзоор, узун јол кыскара бербей кайдар. Кыска јолды узат деерде, Слер унчукпай эрмек айтпай, араай јорткон болзоор, кыска јол узай бербей. Ат јалынан отыкла от чагып, канза азып бер дегени дезе кууны отык ташка јаба тудала от чагып, канза азып беретени ине. Кол бажына чай кайнат деерде, аскыш јазайла, чай азып ийер керек болгон.

Чагыш оны угала, кызына айдат:

— Сен сагышту кижиге болтырын. Бу мен карыяр жажым жеткенче, катан сөөгим катканча, оны билбей канайып жүргөм? Эркелей кызым, сен мени эс алындыра айттын, эртен ле барып, Караты кааннын сурактарына каруузын беретем.

Караты каанга барып айдарда, каан оны сүрекей кайкап угала, сананды: «Акыр, бу Чагыш менин сурактарыма карууны ол ло күн бербей, ненин учун экинчи күнде берген болотон? Ол тенек көрмөс менле ченежип, мени өчөп турган болбозын. Мен оны база бир канча жакарулар берип, ченеп көрөйүн».

Караты каан Чагышты база ла алдыртты. Каан кижиге алдыртып турганда, жокту Чагыш жедип келбей кайтсын. Караты каан кабактарын жемире көрүп, мынайда айтты:

— Сен барып, суунын балыгы көп пө айса тажы көп пө, тоолоп кел. Онын кийинде жердин үстинде үй улус көп пө айса эр улус көп пө, база тоолоп кел. Үчинчи сурагым десе мындый: арка жерде канча агаш, меес жерде канча агаш өзүп жаткан эмтир, тоолоп кел.

Чагыш өбөгөн сананып турар болзо, суунын балыктарынан таштары көп болгоны жарт неме. Же андый да болзо, барып кызымнан сурайдым деп сананып, жүре берди. Айлына жанып келеле, кызынан сураарда, кызы айтты:

— Караты каан Слерди база ла ченеп турган болтыр. Слер ого — «Суунын тажынан балыгы көп эмтир» — дегер. Ол тужында Караты каан — «Суунын сайынан көп балыкты кайдан көрдин? — деп сураар. Ол тушта Слер — «Мен суунын суйман таштарын балыкка бодоп, оларды балыктарла кожо тоологом, онын учун суунын

сайынан балыктары көп болтыр» — деп, каруу беригер.

Экинчи сурагына мындый каруу беригер: «Э-э, кааным, мен тоолоорымда, жердин үстінде эр улустанг үй улус көп эмтир». Ол тужында Караты каан Слерден — «Оны сен канайып билип алдың?» — деп сураар. Бу тушта Слер — «Үй улустың сөзиненг чыкпас эр улусты үй улуска кожуп тоолоорымда, үй улус көп эмтир» — деп, каруу беригер. Онын кийнинде Караты каан — «Э-э, мен абакайымнын сөзин угуп турган учун, Чагыш мени жамандап, шоодып, үй улуска кожуп турган болтыр» — деп сананар. Онон улам каан бойы шорлонып калар.

Үчинчи сурактын каруузын — «Аркада алты мун агаш өзүп жаткан эмтир, меесте дезде беш мун агаш эмтир» — деп жандырыгар. Же артык неме айтпагар. Караты каан оны угала, — «Чындап та, арка жерде агаш көп эмей» — деп сананар. Онон улам бойынын жастырганын билип ийер.

Кызын угала, Чагыш Караты каанга келип, онын сурактарынын каруузын жандырып берди. Ачап-тойбос Караты каан маргаандарын алдыртканын билип, казырланып, Чагыштан сурады:

— Сен карып, сагыжын тутай берген, мындый сурактардын учурын канайып билип алдың? Айса сеге кандый-кандый кижы сүме айдып туру ба, меге айт.

Чагыш өбөгөн кара бажы буурайганча, катан сөөги катканча, төгүн сөс айтпаган. Онын учун Караты каанга чынын айтты:

— Менде Эркелей деп сок жаңыс кыс бар, бастыра сүмени ол айдып берген.

Айдарда, Караты каан Чагышка айтты:

— Сенин кызын андый сагышту, сүмелү кижин болзо, мен слерге бир көк бука берейин, Эркелей кызын ол букадан сүт саайла, чеген ачыдып, аракы азып салзын. Мен удабастан слерге барала, ол аракыны ичерим.

Көк буканы јединип алып, Чагыш өбөгөн јанып ийди. Айлына једип келерде, кызы көк буканы көрөлө, адазынан сурады:

— Бу буканы кем берди, ненин учун берди?

Чагыш кызына бастыразын айдып берди. Кызы оны угала, адазын токынатты:

— Је, ада, коркыбагар, бис онын аргазын табарла болбойыс.

Үч күн өткөн соңында, Эркелей адазын орынга јаттыргызала, јуурканла ороп салды. Бу өйдө Караты каан кара јорго атту, кара торко тонду келип јатканын Эркелей көрүп ийди. Караты каан јаба јортуп келеле, керек дезе јакшылашпай да, сурады:

— Мен бого јеткенче канча такып јелдиртим, канча катап јорголоттым, Эркелей?

— Је карын, каан кижин айтсагар: Слер бого јеткенче, мен терени канча катап эдректедим?

Караты каан айдар сөзин таппай салала, сурады:

— Адаң үйде бе, нени эдип туру?

— Адам үйде ле. Ол бойынын оорузын оорып јат, байла, бала табарга турган болбой.

Оны угала, Караты каан, тегери чилеп, күркүрей берди, темир чилеп, шыңырай берди:

— Эр кижин бала табарга турганын кижин сендий тенектен угатан эмтир!

Је Эркелей онон јалтанбай удурасурады:

— Слер сагышту, керсү каан кижин, көк букадан сүт сааганын кемнен уктаар?

Караты каан уйалган бойынча, айдар сөзин де таппай салала, ачынып, кашпай ла жүре берген.

АГАСТЫҢ КУЙРУГЫНЫҢ БАЖЫ НЕНИҢ УЧУН КАРА.

(Әвенк чөрчөк.)

Бу керек жер үстинде эмдиги ан-куштар ончозы туулган, же эмдиги бүдүмин алынгалак тужында болгон. Ол өйдө агас кара-сары өңдү болуптыр.

Бир катап корон соок кыш келди. Агаш аразында жылу айылда карган анчы журтаганын ончозы билгендер. Сооктон ло торолоштон өлүп бараткан агас анчынын айлынамантап келеле, айылды өрө чыгып, жылынарга түнүктин кырына отуруп алды. Жылуга мылырап, тууырай берди. Карган айылга кирип, эжикти тын жаап ийерде, агас изү суулу казанга барып түшти. Чынырып жада берерде, карган оны көрүп, тудуп алды. Агас жүк тынду болды, терези сойылып, түжүп калган.

— Агаш аразында жаңыскан жадып жадым. Кичинек агас кожо жаткай. Сүүнчилү болор — деп, карган айтты.

Ол агасты кичедей берди, удабай агас ондолуп, өңи кирди. Кара-сары түктин ордына ак кардый түк өзүп чыкты. Кичинек агас сүттий ап-апагаш боло берди.

Карган аңычакты коркышту сүүди. Агастын жүрүми чик-жок жеңилди, ол аңдабай да, карган аңдайла экелип турган белең курсакты жиир болды.

Карган аңдап жүрүп, аай болбозо, жиирге бир эмеш саржу артыктап алган болгон. Бир катап ол күпти ачып ийерде, кууктагы саржу жокко жуук

эмтир, арткан-калган сарјуда агастын курч тиштеринин орды артып калган. Карган калаптанды... Нени эдер? Агасты эмди ле јулкуйтан ба? Карган сананып турала, андап бараачы бололо, айылдын одожындагы агаштын ары јанына јажынып алды. Агас кўпке тўрген кирип, арткан сарјуны јий берди. Карган турун тудунып, айылга араай кирип келди. Је агас ајарынкайдын ајарынкайы, сескирдин сескири болгон, ол јеткер јууктап келеткенин сезип, качты. Карган оны турундады. Је агас капшууннын капшууны, эпчилдин эпчили болгон, ол туруннан кыйышты, турун онын јўк ле куйругынын бажына тийди. Агас кача берди.

— Тўней ле мен сени имдеп койдым, танма! — деп, карган кыйгырды.

Онон ло бери агастын куйругынын бажы кара.

Ол ло ойдон ала агасты бисте имдў ан деп айдыжат.

ЭРЈЕНЕ КААННЫН УУЛЫ.

(Калмык чөрчөк.)

Бу керек кажы чакта болгон. Учы-кыйузы билдирбес куба чөлдө бир өбөөн јуртаган дежет. Ондо уч уул болгон. Бир катап ол уулдарын јууйла, айтты:

— Балдарым, мен удабастан олўп каларым. Сөөгим тудуп койзогор, уч кўнге улай ээчий-деечий менин сөөгимнин јанына коныгар.

Карган анайда айдала, јада калды. Уулдары сөөгин јууп салдылар. Јаан уулга сөөккө барып

кодор керек, же ол барбай, туулактын үстінде танкылап жадат. Кичү карындажы айдат:

— Агаларым, бу слер канайып тураар? Адабыстын калганчы күүнин немеге бодобой турганаар ба? Ол бисти сөөгинин жанында ээчий-дечий конзын деди не.

— Өлгөн кижиге өлүп ле калган, анда бай келген — карындаштар оны электеп каткырыжат. — Сен онын сөзүн сөскө бодогон болзон, бар, кон!

Кичү карындаш унчукпай, айылдан чыкты. Сөөккө келеле, онын жанына отурат. Соок. Карангуй. Жалтамчылу. Түн ортозында жер алдынан үн чыкты:

— Менин үстимде кем отуру?

— Мен отурум — кичү карындаш каруузын жандырды.

— Сенин конотон өйинг жеткелек. Жан.

Кичү карындаш жанып келди. Же түнде адазынын үнин укканын агаларына айтпады. Ойто ло түн кирди. Орто карындаш барар учурлу. Же ол, жаан агазы чылап ок, туулактын үстінде кыйынынан жадып, эстеп салып, танкылайт.

— Кудай-ай, агалар, бу слер не болгон улус? Адабыс сөөгинин жанында конзын деп сурады не.

— Сеге конорго жарап турган болзо, бар! Биске мында да жакшы.

Кичү карындаш ойто ло сөөк жаар барды. Түн ортозында жер алдынан үн чыкты:

— Менин үстимде кем отуру?

— Мен отурум.

— Сенин конотон өйинг эртен. Бар.

Кичү карындаш жанып ийди.

Эртен тура турала, унчукпайт, адазы керегинде

сананат, агаларына нени де айтпайт. Карангуйлай берерде, адазынын сөөгине барды. Түн аразында үн угулды:

— Менин сөөгимнин үстинде ойто ло сен бе, кичү уулым? Агаларын келбеди. Айдарда, олорго кудай берген ырыс једишпейтен эмтир. А мен сеге оны кайдан барып алатанын айдып берерим. Күнчыгыш јаар бар. Сок јангыс бай терекке једердин јеткенче бар. Теректин төзин кас. Ырызынды онон табарын. Оны алып, колдорынды көксинге чалый тудуп, ада-өбөкөлөринди кереесте.

Таң адарда кичү карындаш туруп, күнчыгышты көстөп базып ийди. Барып јадарда, ого ума јок көп көдөчилерлү Каратын каан туштады. Каан абакайыла кожо алтын-сары тогус атка јегилген алтын кибиткада барып јадат.

— Эй, уулчакты бери экелигер! — Каан кыйгырды.

Јалчылар уулчакты каанга экелдилер.

— Кайдаар мендеп браадырын, уулчак?

— Кудай берген ырыска барып јадым, оны кайдан табатанын меге адам айдып берген.

Каан оозын ачып ийди.

— Не? Кудай берген ырыс? Кайда ол, эмди ле айт? Оны мен бойым аларым. А сен дезе алтын кибиткамды ла алтын-сары тогус адымды ал!

«Онын кибитказын ла аттарын мен кайдатам? Онын ордына кудай берген ырысты табарым» — деп, кичү карындаш сананып, мынайда айтты:

— Јок, о улу каан, бойсын.

Анайда айдала, күнчыгыш јаар жүгүрди. Алтын кибиткалу каан онон ары көндүкти. Уулчак бай терекке јетти, онын төзин казып, татап калган сынык шибеейди көрүп ийди...

— Мен бу шибеейди кайдарым! Онын ордына кудай берген бу ырысты Каратын кааннын алтын-сары тогус адына берип ийген болзом! — Кичү карындаш анайда ачурканып кыйгырала, арып-чылаганына уйуктай берди, шибеейди дезде бойына коштой салып алды. Ол узак уйуктаган. Ойгонып келеле көрзө: татап калган шибеей баатырдын кылыжы болуп кубулып калтыр. «Бат кандый эмеш!» — деп, кичү карындаш сананып тура жүгүрип, кылышты кынынан суурды. Ол ло өйдө барынкый чырайлу, азу сагалду алып чыга конуп, сурады:

— Нени жакарараар, бийим?

— Эм тура нени де эмес — деп, кичү карындаш каруузын жандырып, кылышты кынына сукты.

Кичү карындаш кылышты курына илип, төрөл жеринен туура кааннын жери жаар барды. Кааннын турлузына једип барарда, анда ын-шын болды, ончозы јайлуга көчө берген эмитир. Турлуда жүрекче айылда жаңыс ла карган эмеен-өбөөн артыптыр. Өбөөн жүс јирме јашту, эмеен дезде жүс онду. Олордын санаазы кириш-чыгыш болгон. Кичү карындаш олорго келип, айтты:

— Јакшылар, адай, јакшылар, эней!

— Јакшы, сенде јакшы ба? — оло каруузын јандырдылар. — Кайдан келдин, кайдаар барып јадын, уулчак?

— Јакшы улус бедреп барып јадым, колы јокко кол, көзи јокко көс болойын деген эдим.

— Ак санаалу бала болтырын — деп, эмеен-өбөөн айттылар.

— Слердин уулыгар болор күүним бар.

Эмеен-өбөөн сананып турала, айттылар:

— Бисти кайдайын деп. Уле-коногыс јууктажа берген, санааларыс кириш-чыгыш.

— Түңей ле слердинг уулыгар болор күүним бар — деп, уулчак каруузын жандырды.

— Же, андый болзо, андый болзын — деп, өбөөн айтты.

Эңир кирди. Ончозы уйуктаарга жаттылар. Тан алдында уулчак туруп, айылдан чыгып, кыннан кылышты чыгарды. Барынкый чырайлу, азу сагалду алып көрүнүп келеле, сурады:

— Не керек болды, бийим?

— Менин жакаруум мындый: карган эмеен-өбөөн орто жашту улус болзын, олардын жүрекче айлы алтын өргөө боло берзин, ол өргөөнин стенелери жүзүн өңдү баалу таштарла чолोलолзын, бажы алмазла мызылдазын, тенгериге бир ле сөөм жетпей турзын. Өргөөнин эжик алдында ийт үргежин, онын үрүжи бир жанынан угулбай турзын. Каргандардын төжөги жаантайын жымжак болзын, өргөөдө сүре ле тату чай азылзын.

Уулчак калганчы сөсти айдарда ла, онын сөзи тургуза ла бүтти. Баалу таштарла чолोलолгон өргөө тура берди. Уулчак өргөөгө кирди, анда көп жалчылар болдылар. Жалчылар баалу жууркан жабынала, терен уйуктап жаткан эмеен-өбөөн жаар болгылап, оларды ойгостылар.

— Көк-жарамас, бу не атазы, нени де ондобой турум! — деп, өбөөн алан кайкады.

Олорго койу, тату чай экелдилер. Эмеен-өбөөн өргөөдөн чыгып барала көргүлезе, ак малдын көбинен жер ээлип турды.

— Ырыс келгени бу туру — деп, олар айдыжып, сүүнчизин бадырып болбой ыйлаштылар.

Олор алтын өргөөдө токыналу журтай бердилер. Бир катап уулы айдат:

— Ада, жастанарга жен эледи, жабынарга тон эледи, меге кижилер алар керек.

— Мен бу шибеейди кайдарым! Онын ордына кудай берген бу ырысты Каратын кааннын алтын-сары тогус адына берип ийген болзом! — Кичү карындаш анайда ачурканып кыйгырала, арып-чылаганына уйуктай берди, шибеейди дезде бойына коштой салып алды. Ол узак уйуктаган. Ойгонып келеле көрзө: татап калган шибеей баатырдын кылыжы болуп кубулып калтыр. «Бат кандый эмеш!» — деп, кичү карындаш сананып тура жүгүрип, кылышты кынынан суурды. Ол ло өйдө барынкый чырайлу, азу сагалду алып чыга конуп, сурады:

— Нени жакарараар, бийим?

— Эм тура нени де эмес — деп, кичү карындаш каруузын жандырып, кылышты кынына сукты.

Кичү карындаш кылышты курына илип, төрөл жериен туура кааннын жери жаар барды. Кааннын турлузына једип барарда, анда ын-шын болды, ончозы јайлуга көчө берген эмтир. Турлуда жүрекче айылда јангыс ла карган эмеен-өбөөн артыптыр. Өбөөн жүс јирме јашту, эмеен дезде жүс онду. Олордын санаазы кириш-чыгыш болгон. Кичү карындаш ологго келип, айтты:

— Јакшылар, адай, јакшылар, эней!

— Јакшы, сенде јакшы ба? — олог каруузын јандырдылар. — Кайдан келдин, кайдаар барып јадын, уулчак?

— Јакшы улус бедреп барып јадым, колы јокко кол, көзи јокко көс болойын деген эдим.

— Ак санаалу бала болтырын — деп, эмеен-өбөөн айттылар.

— Слердин уулыгар болор күүним бар.

Эмеен-өбөөн сананып турала, айттылар:

— Бисти кайдайын деп. Ұле-коногыс жууктажа берген, санааларыс кириш-чыгыш.

— Түңей ле слердин уулыгар болор күүним бар — деп, уулчак каруузын жандырды.

— Же, андый болзо, андый болзын — деп, өбөөн айтты.

Эңир кирди. Ончозы уйуктаарга жаттылар. Тан алдында уулчак туруп, айылдан чыгып, кыннан кылышты чыгарды. Барынкый чырайлу, азу сагалду алып көрүнүп келеле, сурады:

— Не керек болды, бийим?

— Менин жакаруум мындый: карган эмеен-өбөөн орто жашту улус болзын, оlorдын жүрекче айлы алтын өргөө боло берзин, ол өргөөнин стенелери жүзүн өңдү баалу таштарла чолололзын, бажы алмазла мызылдазын, тенериге бир ле сөөм жетпей турзын. Өргөөнин эжик алдында ийт үргежин, онын үрүжи бир жанынан угулбай турзын. Каргандардын төжөги жаантайын жымжак болзын, өргөөдө сүре ле тату чай азылзын.

Уулчак калганчы сөсти айдарда ла, онын сөзи тургуза ла бүтти. Баалу таштарла чолололгон өргөө тура берди. Уулчак өргөөгө кирди, анда көп жалчылар болдылар. Жалчылар баалу жууркан жабынала, терең уйуктап жаткан эмеен-өбөөн жаар болгылап, оlorды ойгостылар.

— Көк-жарамас, бу не атазы, нени де ондобой турум! — деп, өбөөн алаң кайкады.

Оlorго койу, тату чай экелдилер. Эмеен-өбөөн өргөөдөн чыгып барала көргүлезе, ак малдын көбинен жер ээлип турды.

— Ырыс келгени бу туру — деп, оlor айдыжып, сүүнчизин бадырып болбой ыйлаштылар.

Оlor алтын өргөөдө токыналу журтай бердилер. Бир катап уулы айдат:

— Ада, жастанарга жег эледи, жабынарга тон эледи, меге кижиге алар керек.

— Албай, а.

— Андый болзо, меге кижн сөстөп беригер. Түштүктө жиилек агашту садтардын ээзи, Сөмөш каан журтап јат. Анда кыс бар, ол кысты меге сөстөп беригер, ада?

Обоон коркыбас бойы коркыды, койон жүреги борт этти — кааннын бойыла куучындажар керек! Канайдар да арга јок, барбайынча болбос.

Түнде уулы чөлгө чыгып, кылышты чыгарып, алыпка јакарды:

— Адамда кааннын кеп-кийими ле кааннын ады болзын.

Эртен тура уйкудан туруп келеле көрзө: адазы кааннын баалу кеп-кийимин кийген, јаан сөөк-тайакту атка минген эмтир.

— Ада,— деп, уулы айтты,— бистин айылдажыбыс Сөмөш каан слерди ыраактан ла көрүп ийеле, уткып чыгар. Ол слерден кем, не каан болгоноорды сураар. Слер ого не деереер?

— Билбезим, уулым, билбезим.

— Слер мынайда айдараар: «Мен бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрјене каан эдим». Сөмөш каан кызы учун нени ле сураза, јобигер беригер.

Обоон јол-јорыкка атанды.

Сөмөш кааннын јерине кирип келди. Каан оны ыраактан ла көрүп ийеле, көдөчилерине айтты:

— Көс көрбөөн, кулак укпаган бу кандый каан келип јаткан болотон. Уткып чыгыгар!

Обоонди өргөөгө кийдирдилер. Каан сегис бутту ширее тургуссын деп јакарды.

Обоон ширееге отурды. Сөмөш каан оны күндүлөп, сурады:

— Кайдан келдигер, күндүлү каан? Кандый каандыктан?

— Мен бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрjene каан — деп, өбөөн каруузын жандырды.

Сөмөш каан сананды: «Ак-жарыкта андый каандык ла андый каан болбогон. Ол менле анайда куучындажып турган согында, байла, онын тоомжызы да, күчи де жаан». Онон айтты.

— Кайдаар барадаар, Эрjene каан?

Слерге жетире жүрүм, Сөмөш каан. Слердин кызыгарды уулыма сөстөп берерге жүрүм.

Оны уккан Сөмөш каан айтты:

— Слердийиле болгой. Бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрjene каан менин куда болор учуры жок деп айдып болбозым. Онын уулы менин күйүм болор аргазы жок деп база айдып болбозым. Нени күйүнзегенимди ончозын бүдүрзегер, кызымды ол тушта слерге берип ийерим. Нени сананганысты ончозын бүдүрзегер, ол тушта чын бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрjene каан болороор.

— Ончозын бүдүрерим — деп, өбөөн айдат, — угуп турум.

— Бир күннинг туркунына — деп, Сөмөш каан айдат — менин өргөөмнөн ала слердин өргөөгөргө жетире ару алтыннан жол тудыгар. Өргөөмнинг эжик алдында он жаны жааргы алтын суубуунтыда мөнүн балыгаштар жүссин. Слердин өргөөгөрдин эжик алдында сол жаны жаар мөнүн суубуунтыда алтын балыгаштар ойнозын. Сай кумакту чөллө элбек көк суу аксын, анда ак-жарыкта бар ончо балыктар арка канаттарын суу үстине чыгаргылап, жүскүлезин. Суу жараттай десе жиилек агашту садтар өссин. Эртен тура ажанар алдында чечектегилезин, тал-түште ажанар алдында түжүм бергилезин. Агаштарда жүзүн өгдү кушкаштар кожондошсын. Слер мыны ончозын түн туркунына

эдип салзагар, ол тушта слер бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрјене каан болгоноорго бүдерим.

Обөөн айтты:

— Ончозын эдип саларым — Бойы дезе сууда талдый тыркыражып, јанып ийди.

Не болгонын уулына куучындап берди. Уулы оны токынатты:

— Кунукпагар, ада. Ончозы јакшы болор, үезин эдип саларым. Токыналу уйуктагар.

Обөөн уйуктаарга јатты, а уулы дезе чөлгө барып, кылыжын кынынан чыгарып, Сөмөш каан нени некегенин ончозын алыпка куучындап берди.

Таң алдында ончо неме белен болгон. Сөмөш каан уйкудан туруп келеле көрзө: алтын суубуунтыда мөңүн балыгаштар жүзет, агаштарда жүзүн өңдү кушкаштар кожондожот, ару алтыннан тудулган јол дезе онын өргөөзинен башталып, чөл дөөн ырада чөйилген. Кааннын абакайы сүүнет, каан айдат:

— Мыны ончозын ол түн туркунына эткен! Эйе, чындап та, ол бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрјене каан эмтир.

Эртенгизинде обөөн ойто ло Сөмөш каанга јетти. Олор той эдерге эн артык айды ла эн артык күнди сакып алар деп јөптөштилер. Темдектелген күнде обөөн Сөмөш каанга баалу сыйлар апаратан улусты ийди. Каан оларды јылу уткыды.

Эрјене каан келдин бойынын өргөөзине апарды. Јаан түнүр соктылар, кара албатыны јуудылар. Той јыргал ойто ло башталды. Топчылары, курлары үзүлгенин де ајарбай бийеледилер. Төртөн тогус күн, оноң база төртөн тогус күн јыргадылар.

Оноң ырысту ла нак журтай бердилер. Бир, эки, үч жыл өтті. Јиит каанның эдер немези јок, ончо неме бойы келип јат. Ол кунугып баштады. Эрикчелин чечерге, андап-куштап турар болды. Каанның абакайы үйде отурып, түк иирип, түүнет.

Бир катап ол иштенип отуарда, кенетийин оның кийин јанынан кара кижі көрүнип келди. «О кудай, эжиктен де эмес, керек дезе, түнүктен де эмес, а мениң кийин јанымнан чыгып келген бу не кижі болотон?» — деп, ол сананды.

— Сен кем? — деп кыйгырды.

— Мен Каратын каанның уулы, күүним ле бар јерле жүредим. Обөөниң кайда көрүнбейт?

— Андап барган.

— Кемниң келди болорың?

— Бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрјене каанның.

Кара кижі карсылдада каткырды.

— Кандый андый бойы төзөлгөн каандык? Ак-јарыкта андый каандык качан да болбогон! Мен эм сеге ол Эрјене каан керегинде агы-көгін куучындап берерим. Ук. Чөлдө јүс јирме јашту обөөн лө јүс онду эмеен јуртагандар. Олордын үле-коногы јууктап, санаалары кириш-чыгыш болгон. Је бат, олорго сениң обөөниң туштаган. Бойының тармазының болужыла ол эмеен-обөөнди каан ла каанның абакайы эдип, бойын каанның уулы деп аданып, сени ле аданды төгүндеп салган. Сени төгүнчиге, кара сөөктү кижиге бергендер.

Каанның абакайы тили тартылып, эрмектенип болбойт. А кара кижі дезе оноң ары куучындайт:

— Сен оныла үч жыл јуртап јадын, а ол сеге бойының тарма-куулгазыны керегинде куучында-ды ба?

— Менин өбөөнимде тарма-куулгазын бар эмеш пе? Жок, жок.

— Бар! Мен билерим, бар! Жанып келзе, сура! — Каратын кааннынгу уулы анайда айдала, жылыгып калды.

Кааннынгу жиит абакайы ыйлап-сыктап отурат. Обөөни жанып келди. Уйуктаарга жаткылаарда, ол сурады:

— Мен слерге бир сурак берзем, өөркөбөзөөр бө?

— Мен не керек тарынатам, сура.

— Айдарда, мындый суракка каруу беригер: слердин куулгазын күчигер неде?

— Менде куулгазын күч кайдаг келет? Оны сеге кем айтты?

Же абакайы ого амыр бербей, шылап, сурап турды. Онызы жиит кааннынгу күүнин алды, ол мынайда айтты:

— Менин куулгазын күчим темир малтада.

— О, андый болзо, эртен андап барзагар, малтагарды бойыгарла кожо апарбагар?

— Же, албагайым.

Эртен тура каан андап барды, абакайы дезе малтаны алып, оны торко-мангыкла кееlep, стенеге илип койды. Жаан удабай Каратын кааннынгу уулы келди.

— Же не, өбөөнингенг сурадын ба?

Сурадым. Онын куулгазын күчи малтада.

Каратын кааннынгу уулы малтаны колго алып, ширтей берди.

— Жүүлгек каат! Айыл ижинде керектү малтада куулгазын күч барын кажы чагында көрдин? — Эжикти ачып, чачып ийди.

— А эм нени айдарым, ук: өбөөнинг сеге чынды

качан да айтпай, сени жаантайын төгүндөп жат. Ол андап барып жадым дейт, а ондо сенен артык өскө үй кижиге бар. Чынын ого айдып жат.

Кааннын жигит абакайы ал-санаага түшүт.

— Обөөнүн жанып келзе, лаптап туруп сурап ук! — Кара кижиге анайда кыйгырып, жылыып калды.

Кааннын жигит абакайы ыйлап отурат. Обөөни жанып келди. Уйуктаарга жаткылаарда, кааннын абакайы айтты:

— Айыл ортозында ишке керектүү малтада куулгазын ийде кайдан келет? Слер мени не төгүндөп турганаар? Чынды меге айтпай турган болзогор кемге айдып турганаар?

— Канайдар база, айдып та бергейим. Менин куулгазын ийдем тал сапту кайыш камчыда.

— О, андый болзо, эртен андап барзагар, оны бойыгарла кожо албагар!

— Же, албагайым.

Эртен тура, каан жүрө берерде, абакайы камчыны алып, оны килин-торколо кееlep, стенеге илип койды. Ол ло өйдө кара кижиге көрүнүп келеле, кааннын абакайынан сурады:

— Обөөнүн не деди?

— Куулгазын ийдем тал сапту кайыш камчыда деген.

— Эйе, эр кижинин күчиге камчыда болотон — Каратын кааннын уулы камчыны стенеден ала койды. Камчыны узак ширтеп, оноң кыйгырды:

— О тенек каат! Обөөнүн сени төгүндөп жат. Куулгазын ийде уй-малды согуп турган жүдү камчыда кайдан болотон? — Эжикти ачып, камчыны чачып ийди. — Эйе, обөөнүн кемге де чынды айдып, сени жүүлтүп жат.

Кара кижиге анайда айдала, жылыып калды.

Кааннын јиит абакайы энгир киргенче ыйлады. Өбөөни јанып келерде, айтты:

— Мен слердин өргөөгөргө, өскө јерге келгем. Слерге келеле, слерле эленчикке төрөөн болуп калгам, а слер мени төгүндөп жадыгар! Ненин учун? Слердин куулгазын ийдегер кайдазын билген болзом, кемге де айтпас эдим!

«Ого айдып та берзем кайдар?» — деп, каан сананып, айдат:

— Куулгазын ийдем јетинин үстинде ле јетинин алдында.

Абакай кааннын сөстөринин учурын түниле сананып, ондободы.

Эртен тура каан жүре берерде, ол айылдын ичин үзе чачып, эш неме таппады. Каратын кааннын уулы көрүнүп келди.

— Өбөөнин не деди?

«Јетинин алдында ла јетинин үстинде» деген, је мен нени де таппадым.

— О тенек каат! Мында бедрейтен неме де јок. Бу слердин орыныгар, анда он төрт ширдек. Ол јети ширдекти үстинең тоолоп, оморды ачып ийерде, анда баатырдын кылыжы јатты. — Онын куулгазын ийдези шак бу! — деп, Каратын кааннын уулы кыйгырды. — Сенин өбөөнин бу ийденин болужыла жүс јирмелү карганды бойы төзөлгөн каандыктын кааны эдип кубулткан, а бойын онын уулы деп аданган. Эмди мен бу каандыкты. Күл-кубал эдип саларым. А бис экү сала берерис! — Ол өргөөдөн чыгара жүгүрүп, кылышты кынынан чыгарды.

Барынкый чырайлу, азу сагалду алып көрүнүп келди.

— Нени јакараараар, бийим?

— Ончозы азийгы ла бойы боло берзин. Эмеен-

өбөөн озогызына табышсын. Өргөө, ак мал, алкы-жөөжө күл-кубал боло берзин. Бу үй кижинин болзын. Онын өбөөнинин минген ады чырбаал, камчызы десе комыргай боло берзин!

Ол айдып божоордо ло, ончозы күл-кубал боло берди. Эмеен-өбөөн, алдындагызы ла чылап ок, карган болдылар. Каратын кааннын уулы кааннын жиит абакайын алып, жүре берди.

Ол өйдө чөллө таң атту жортуп бараткан онын өбөөнинин ады чырбаал, а камчызы десе комыргай болуп кубулды. «Менин куулгазын ийдем керегинде үйим тегиндү сурабаган турбай! Кудай берген ырызымды блааттырып кайттым деер! — деп, ол сананып, көс лө көргөн жер жаар барды. Кенетийин буурыл башту карган өбөөнди көрүп ийди. Өбөөн сурады:

— Уулым, неге сүрнүктин, кайдаар барадырын?

Эрjene кааннын уулы карган өбөөнгө ончозын төкпөй-чачпай куучындап берди. Өбөөн айтты:

— Ада-өбөкөнүн энчизин кемнин де айрыр учуры жок. Сенин кылыжыңды уурдап, байлыгыңды күл-кубал эткен Каратын кааннын уулы мынаар төгнүн ары жанында жыргап-сайрап жат. Анаар баргын. Өргөөнүн эжигине жууктай бас, сени кирзин деп кычыргылап, этле күндүлеер. Сенин кылыжың орыннын будында. Билдирбезинен жууктап, кылышты ала койоло, кач.

Эрjene кааннын уулы өргөө жаар ууланды. Анда жыргап тургандар. Ол ончозынын көзинче эжиктин жанына токтой түшти. Кем де кыйгырды:

— Солун кижини келди, оны күндүлеер керек. Кир, жорыкчы, эттен алып жи.

Эрjene кааннын уулы кирди. Бир болчок эт алып жиди, бойы десе орынга араайынан жууктап

турды. Кенетийин ол этти таштап, кылышты туткан жерде, эжик жаар болды. «Кылыш! Кылыш! Уурчы! Уурчыны өлтүрели!» — ончозы кыйгырыжып, тура жүгүргилеп, Эрjene кааннын уулынын кийнинен тап эттилер. Эрjene кааннын уулы өргөөдөн чыгара жүгүрерде, озор эжикте бастыгыжа бердилер. Эрjene кааннын уулы кылышты чыгарып, алыпка жакарды:

— Мени сүрүжип келеткен ончо улус какайлар боло берзин.

Кайра көрзө: онын кийнинен үүр какайлар кортылдап, кокпондожып келеттилер. Өргөөдөн ончозынын кийнинен Каратын кааннын уулы ла кааннын жиит абакайы чыгара жүгүрдилер. Озор база төрттамандап барып түшкүлейле, тестейгилеп, кортылдагылап, үүрди ээчий кулузыннын ортозы жаар мантадылар.

Анайып, бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрjene кааннын уулы кудаи берген ырысты ойто таап, өштүлеринен очин алган.

Алтай литература.

Э. Палкин.

АЛТАЙ

Аркалар өткөн
Чичке жолдор,
Аңырлар конгон
Ару көлдөр;
Буурыл башту
Ээн тайгалар,
Токыналу
Куу тумандар;
Тыт бүркеген
Тымык өзök,
Мал киштеген
Марчалу өзök;
Эдил күүктү
Эне жай...
Кайран жерим,
Кару Алтай!

Каймак сүттү
Айылдар;
Күрере күйген
Нөкөрлөр,
Кемзинишкен
Келиндер...
Аң үнинин
Томылган жери—
Ада-өбөкөнинг
Журтаган жери;
Кой жолдогон
Жаландар,
Кожон торгылган
Тайгалар;
Кааза жытту
Жайлулар.

Алтай

(Алтай кижинин өскө талада ый-сыгыды)

Узүктери

Менин кару, менин байлу Алтайым, мен сенен ыраак-ыра-ак — өскө талада. Бистин ортобыста жүстер, мундар беристе. Мен мында сок жагыскан, мен ологго туш кижиге, меге ологдын ар-бүткени өскө. Ологдын тал-табыжы, шакпырты ла жаркыны күүниме тийген. Сүүген, кайран Алтайым, сеге бастыра жүректен жүткийдим. Сен жаар телкемге, жайымга мендейдим.

Сени, быйанду Алтайым, кандый будуктарла көргүзейин? Мөңкүлик жажыл мөшкө түңгейлейин! Бот ол, бастыра ийде-күчиле кеендикте жайылып, будак-колдорун жайымда элбеде жайган туру! Тазылдарыла кырлардагы кайалардын жарыктарынан бектеде тырмактанып, ол бийиктеги мөңкүлердин кыйузына жетти. Анда, кеендикте, мөңкүлердин жуугында, тумандар ээлеген жерде, мөш жайым жайканып, куйун-салкынла куучында жарга сүүйт. Кайран Алтайым, сен андый! Кемзинчек ле калапту кебинди тартынып, жажыттарыңды чактар туркунына корып алганын учун сени сүүйдим.

Же бу айалга жаантайын улалбазын сенин жайаачын Улген билип жүрген. Сенин жаражын онгорун, көпти жылытарыңды ол жазым жоктон сескен. Алтайлар базындыарын ол база билген.

Алтайдын жаражы ла байлыгы бого өскө жерлерден келгендердин колына кирерин ол билген. Онын уулы, Алтайдын капчалдарынын ла кеп-куучындарынын ээзи, алтай кижиге жажыл

өзөктөрдөн сүрдүртип, күнге күйгөн кургак кай-
аларга ырбап качарын ол билген. Өскө улус келип,
онын уулдарынын ар-жөөжөзүн айрып алар.

Үлгөн мыны аайлып, Алтайдын уулдарына
жакытту мургүүл жайаган.

Ол өйдөн ала алтай кижиге куштый ок жайым.
Үлгөн алтай кижиге эткен база бир сыйы —
кырлары керегинде кожондоор жайаан ла экинчи
сый-белеги — таш белек, оныла алтай кижиге туу-
лардын сүр-кеберин жүраар арга алды. «Сарнап*
жүр, уулым» — деп айткан.

Анайда, аттын жалынан үскөн тегин кыл,
мөштин чолтык агажына тартылган кийинде,
кожончынын колында алтын боло берген. Кыл
үндөндү, күү жайылды — ондо кижинин куйка
базын жимиредер кунугыш ла санааркаш.

С. Суразаков.

ЭМИЛ СӨӨКТҮ ЭРЕЛДЕЙ.

Эрелдей энеден чыгарда,
Эне-адазы сүүнип айдышкан:
«Эки бойысты азырайтан
Эр бисте эмди табылган».
Же Эрелдей шыралап өсти,
Эр кемине жүк ле жетти.
Ийнине кийери жок жүрди,
Ичине жири ас болды.
Ада-энези сүрекей жокту,
Айыл ичи жаантайын куру.
Тышкары маарашкан малы жок,
Эжикте жадар ийт те жок.
Өткөн күндөр эрикчил болды,
Келер күндөр кунукчыл көрүнди,

*Сарнап — кожондоп.

Бараксан Эрелдей санаага түшти.
Ада-энеден сурап турды:
«Мындый жадын неге де жарабас,
Өскө жадынды канайып таппас?
Төрөөн-туган улуска жүреле,
Бир болушты не сурабас?»
«Кайран балабыс Эрелдей,
Төрөөн бисте көп лө эмей.
Же озор бойлоры бистий
Локту-гойу улус эди.
Турганы жангыс Карамбай
Укту-төстү улу бай.
Сен оныла сөөгинг жангыс.
Онон болуш сура, уулыбыс».
Онойдо ада-энези айдышты,
Карамбай байга уулын аткарды.
Эрелдей тажуур аракы тудунып,
Эмил сөөктү Карамбайга келди.
Байдын журтына, толо жөөжөзине
Көзи кылбыгып, кайкады.
«Мун да кижиге мынан једижер», —
Эрелдей бойында сананды.
Байдын көстөри ач көргөнин
Бараксан Эрелдей билбеди,
Кара-боро санаалу болгонын
Акту жүреги сеспеди.
Төрөөн кижиге төрөөнзип,
Эрелдей жүрүмин куучындайт,
Тоолоп болбос байдын малынан
Турганы жангыс кой сурайт.
«Айдарда, сен төрөөн турбай!» —
Көзин кылчайтты Карамбай. —
Ондый болзо, не болушпас?
Байдан болуш не чыкпас?
Менин койлорым көп эмей.

Онон бир-экүни сеге бербей.
Je онын учун сен де болуш:
Бир жыл койлорымды күдүш».
Көөркий бойы Эрелдей
Күчин кысканбас кижн эмей.
Бир жыл ол тайгада жүрди.
Байдын койлорын кичееп күдиди.
Соокко до тонды, сууга да өтти,
Түни-түжиле амыр билбеди.
Байдын койлорын көптөттн,
Бай төрөөнин там байытты.
Жыл өдөрдө, Эрелдей сүүнди,
Карамбайдын журтына түшти.
Болуш учун болуш сурады:
«Койлордын бирүзин береер» — деди.
Оны уккан Карамбай кайкады,
Бараксан уулга удурa айтты:
«Јетирген сенин болужын ас,
Ичкен-јигенинге турбас.
База бир жыл койлорго жүр,
Айбымды јеткилинче бүдүр,
Ол тушта кой аларын,
Мал азырап бойын јадарын».
Јаңыс сөөктү јаан кижиден
Сөс блаажарга Эрелдей болбоды.
Ачузын бадырып, коронын јажырып,
Удурa унчугып, эрмек айтпады.
Эрдин јара тиштенгенче
Эрелдей тайгага катап чыкты.
Экинчи жыл соокко тонды,
Јаашка өтти, күнге күйди.
Байдын малын там кичееп,
Там көптөдип, байытты.
Мыны көрүп, Карамбай сүүнди,
«Јакшы күдүчи эмитир — деп сананды. —

Оны мен кулданзам кайдар?
Жажына күдүчи этсем кайдар?
Меке менен табылбас эмес,
Сүме менен чыкпас эмес».
Анайда шүүнип алала,
Кара санаа сананала,
Атту-чуулу уурчыларын,
Алмыс-желбис уулдарын
Карамбай бойына алдыртты,
Мынайда ологго жакарды:
«Эрелдей күдүп турган койлордон
Эки койды уурдап экелеер,
Уурыны кемге де сестирбегер,
Терезин сойып, койлорды жигер».
Уурчы болгон байдын уулдары
Адазынын сөстөрүн кайкашты:
«Бойыстын малысты бойыс уурдайтан
Кандый жан табылган? — дешти.—
Адабыс жүүлип отуры ба? — деп,
Адазынан олог сурап укты.
Же Карамбай кизирт этти,
Уулдарын уурыга түргөн ийди,
Бойы десе сүмезине каткырып,
Эчки сагалын сыйманды...
Экинчи жылдын учында
Эрелдейдин бажына жеткер түшти,
Байдын үүринен эки кой
Кенетийин жоголо берди.
Көөркий-бараксан Эрелдей
Тайга-ташты эбире жүгүрди,
Уурчылардын изин таппай,
Ый-сыгытла өзөккө түшти.
«Үүрдөн эки кой жылайды,
Уурчыны табарга болушсагар»,—
Карамбай байга бажырып,

Эрелдей ыйлап сурады.
Карамбай кабагын жемире көрди.
Казырланып, кыйгырып ийди:
«Бу јеримде уурчы бар деп
Төгүнди уйалбай айттың,
Уурчы, байла, бойың болорың,
Бойың койлорды уурдап јиген.
Оның учун сен јажына
Меге кул болуп јүрерин.
Јылыйган эки койдың ордына
Эки үүр кой азыраарың».
Мыны уккан бараксан Эрелдей
Көстин јажын төгүп ийди.
«Төрөөн дегеним бөрү эмтир!» —
Ачу-коронго чыдашпай айтты.
Је байдың кезер уулдары
Эрелдейди тудуп күлиди,
Јокту-јойу кижининг балазы
Јажына байга кул болды.

И. Шодоев.

ТАРЫК.

(Узүк.)

Јер јарый берди. Тарык сыгын сакып, тозуулда отурды. Экинчи изү ай. Кийин јанында јалбандагы агаш аразынан эликтин кичинек тарлан-чоокыр балазы чыгып келди. Ол анча-мынча ыраакта ман бажына тура түжүп, кулактарын сертенгедип, оноң бажын кедейтип ийеле, ойто ло казалап, Тарыктың јаныла өтти. Эртечи куштардың үндери анан-мынан угула берди, агаштан агашка тилиреде учкулап, жүзүн-башка куштар үн алыжып

эткилеп, јаш ағаштардың бұрлеринен јемзейтени башталды. Күн алдындагы серүүн эзин Тарыкка удур сепсүүндеп, оның жүзин јалай согуп турды. Јаан туулардың бажында күннин јаркыны чалыды. Јажыл бұрлү јаш ағаш аразындагы тындулар анан-мынан көрүнери көптөп, кажызы ла бойының үниле эдерде, жүзүн-башка табыштар үн алыжып турды.

Ар-бүткеннин ончо тындулары јайдың бу өйинде балдарын бойларының јадын-јүрүмине темиктирип, таскадып үредетен өй болгонын Тарык билетен де болзо, је бүгүн ол ончозын соныркап, јилбиркеп көрүп, олардың жүзүн-башка үндү кожондорын, эрмек-куучынын тыгдап, угуп отурды.

Тарык тозуулда тыңдаланып ла ајыктанып отурала, јайзанның кечеги элчизин эске алынды. Төлөйтөн каланы учун сыгынның мүўзин экелзин деген јайзанның јакарузын слерге јетирип келдим деп айдала, Борјыш көстөрин сыкыйтып күлүмзиренген. Борјыштын түлтейген жүзи, сартак сары сагалы, калың бербек эриндери Тарыктын көзине көрүнип тургандый...

— Айдан, күннен, ак-јарыктаң коркыбас, кинчек-јарамасту шилемир нени ле эдеринен айабас. Темичи болгон баштапкы ла јылда Борјыш, калан төлөбөдин деп, Кабакты аттын камчызыла камчылап, кенедип койгон эмей, јайзанның алдына бөркүңди уштыбадың деп, Јалбактын јаагын да јара соккон јок по — деп, Тарык араай эрмектенеле, јер јаар каргышту түкүрип ийди.

«Айылга толтыра јөөжөлү, Алтайга толо малду да болзо, ака јайзан бойы да ачыназына чыдашпай, менен, бойының ла сөөги жаңыс карындажынан, калан некееринен канайып кемзинбейт

болбогой, айла каланды менен жангыс ла сыгыннын мүүзиле алар.

Окраш былтыр аткан агынын мүүзин жайзанга калан учун береринен мойноп ийерде, мүүсти жайзан блаап алганынын үстине чыбыктазын деп жакару берген. Ол чыбыкташтан улам Окраш айга чыгара оору жаткан эди» — деп, Тарык бойында сананды.

Коронду ла карыкчылду санаага бастырып, Тарык бажын бөкөйтип, јер јаар ширтеп бир эмеш отурала, бажын өңдөйтип, аннын келетен јери јаар күүн-күч јок көрөрдө, ыраакта чаапту мыйгак келип јатты.

Мыйгакла коштой јеле базып клееткен чаап бажыла ойноп, бойынын тумчугыла кезикте энезин түртүп, ойынзырайт. Мыйгак тозуулга там ла јууктап, токыналу ла јайым келип јатты.

Тарык келип јаткан мыйгакты, анчада ла онын омок ло ойынзак балазын көрүп отурала, оморды чочыдар, үркидер де күүни келбеди. Айлында арткан үйи Јинји, кабайдагы балазы Јыламаш санаазына кирди. Балалу мыйгакты анчы адарга јүреги тидинбеди. Ол манакайынан араай чыгып, јууктап келген аңдарды үрkitпеске, өлөнгин ле јыраалардын ортозыла ады јаар ууланып базып ийди.

Адын ээртеп, минип алала, өзөк төмөн араай јортуп браатты. Эш-нөкөри Јинји, јаш балазы Јыламаш Тарыктын јүрегин кемирип тургандый болуп билдирет. Кезикте јүреги каран чочып, шимиреп турганын Тарык кайкап, јанып браатты. Онын санаазына јайзаннын, темичинин кезедүзи де, камчызы да кирбейт. Онын јүреги ненин де учун билези керегинде сүрекей чочыйт. Онын учун ол адынын јорыгын түргендедип ийди.

Жинји уйкудан эрте ойгонды. Кабайдагы балазы ыйлабазын деп, уйлар саап барардан озо оны эмчектеди. «Бистинг айылду болгоныстан ала бугун он жыл болуп жатканын Тарык эске алынды не?» — деп, Жинжи сананды. Кече обогони андай берерде, Жинжи тун ортозы болгончо уйкузы келбей жаткан. Ол Тарыкла эку эн баштап танышканын, онон айылду болгон кунди, онын кийниндеги откон он жылдын туркунына канча-канча катап болгон тонокторды ла олжолорды, оору-жоболдорды, ачыналарды, торт бала чыгала, кату журумге чыдашпай жада калгандарын, бу кабайдагы кап-кара косту Жыламашты адазы сурекей сууп ле ого карузыйтанын, калан жууп келген темичилер «калан учун киш, камду эмезе сыгыннын муузин таппазан, уйинди аларыс» деп кокырлаачы болуп туратандарын ончозын улай-телей эске алынды. Жыламаш энезининг эмчегин эмип жадала, уйуктай берди. Жинжи балазы ойгонбозын деп араайынан оротурды. Ол жунунып алала, конок алып, уй саарга айылдан чыгып келди. Жер жарып калган, же кун чыккалак.

Жинжи томон корди. Тан атту оннон ажыра кандый да сан башка улус клеетти. Аттары богоно, боруктерининг тоботу тужы суури, чокпорлорлу улус айылга жууктап келди.

Жинжи тонокчы кыргындар¹ келгенин билип ийеле, ойто ло айлы жаар кирип, кабайдагы балазын кучактанып алды.

Тонокчылар айылдын ичин тоноп, уйларды бозуларыла кожо айдады. Жинжи олорло кожо барарынан мойноп ийерде, бир сартак сагалду,

Кан-Оозынын озогы улузы казахтарды кыргындар деп айдатан.

сары чырайлу кыргын Јинјининг колынан кабайлу балазын блаап алды. Экинчи кыргын дезе Јинјининг эки колынан армакчыла буулап, айылдан чыгара сүүртейле, атка минип, армакчыны терепчилей тартып ийди.

Јинји кыйгы-кышкыны ла ый-сыгытты канча да кире тынгыдып турза, ого болужар кижии јок болды. Онын айылдажын, јиит уулды Ойлошты, үйиле кожо кыргындар база олјолоп, айдап алгандар. Јинјининг кабайлу балазын өнгөрип алган кыргын күнбадыш јаар баштап јортты. Јинјини армакчы бажына јединип алганы кийиненг база јортуп ийди. «Былтыр бу киреде Агой-Оозындагы төрт өрөкө айылдын улузын мал-ажыла катай кыргындар база мынайда айдай берген. Олордын адаанын алып, кем де некебеген. Эмди бисти база анайып апаратканы бу туру» — деп, Јинји сананып, улам сайын кайа көрүп, једекте бараатты.

«Канайып-кунайып Тарык бүгүн эрте јанып келзе, ол отурбас, бистинг кийнистенг келер, бу көрмөстөрлө ол өлүже берер, јангыскан күчи кайдан јетсин, тегин јерге бойы өлтүртер. Оны канайып токтодор? Акыр, јаан ырабай, келишкен ле јерге мен Јыламашты арттырып койойын, адазы оны таап алар. Адазы кыйалта јоктонг бисти истеп келер. Балазын таап алза, ол ононг ары барбас. Балам адазыла кожо Алтайына эзен-амыр артсын» — деп, Јинји сананды. Кыл армакчыла кезе буулап койгон колдоры чиректешке сүрекей тын сыстажып, оорып турганынан калажырап, Јинји атту кыргыннын кийниненг жүгүрө базып, сүрекей терлеп те брааткан болзо, эш-нөкөри Тарыкты өштүлөргө туштабай, Алтайына эзен-амыр артсын деген санаалу браатты.

Күн өксөп чыгып келерде, тонокчылар Жинјини Чарас суунун жаказында, Мөрөйдin аралы деп жердеги одуга экелтир. Анда тонокчылар Кайсын сууны жакалай журтаган беш өрөкө айылдын улусын бала-барказыла, мал-ажыла катай айдап экелтир.

Жинјинин күлүзин чечип ийеле, балазын экелип бердилер. Жинји көжүп ле тижип калган сабарларыла неме тудуп болбой, колынын кан буулган жерлерин карыларыла жыжыштырып, балазын эмчектеп отурарда, онын көстөринин жажы болчоктолып, жүзи төмөн төгүле тамчылап турды. Жинјинин отурган јеринен ыраак эмес узун-узун жыраалардын ортозында жоон бөкөн кайын турды. Бир кыргын ол кайыгнан бир аякка јулук экелип, озо баштап бойы ичеле, онон нөкөрине берди.

Балазын бойыла кожо тонокчылардын јерине апарбай, бедреп, истеп келген адазы таап алгадый, эптү јерге арттырып койорын сананып отурган Жинји бөкөн кайында јулук тамып турган јерди көрүп ийеле, балазын ол кайыгнын төзине арттырып койорго, ары-бери ајыктанып отурды.

Одуга кенете ле бир кыргын чапканча келеле, нени де кыйгырып, түрген-түрген айдарда, ончо кыргындар түймеже берди. Жинји жыраа ажыра жажынып, балазын кайыгнын јанына апарала, баланын оозына кайыгнын јулугы тамып тургадый эдип кабайды келиштире тургузып, кабайдын үстинен јабатан јабынчыны ыраактан көрүнип тургадый эдип, кайыгнын будагынан буулап ийеле, калганчы катап окшоорго балазы јаар ууланып ла жүрерде, байагы терепчилеечи кыргын чачамтыгып, кыйгырып, жүгүрип келеле, Жинјинин колынан серпий тартып, камчыла јастыра-мысты-

ра согуп, жүгүрте бастырып айдап, айдуга барып жаткан улуска кожуп ийди.

Тарык өзөккө түжүп келерде, күн тал-түшке једе берген болгон. Жайдын мындый изү күнинде аттар аралда ла сууда тебеелейтен, уйлар ла бозулар сайгактап манташкылап туратан. Је бүгүн бир де мал көрүнбейт. Суу жакалай турган Барыс ла Болчонойдын айылдарынын жанында ийттер де, балдар да јок. Ончозы ээн немедий болгонын Тарык алаң кайкап, адын јеле бастырып, јортуп браатты. Барыстың айлынын јанына једип келерде, бу айылдын тудаган Тайгыл деп кара ийди јолдын жаказында өлүп калган јатты. Ийттин көксине согоон кадалып калган эмтир. Тонокчылар болгонын Тарык билип, өзөкти төмөн, айлын көстөп, түргендеп ийди.

Тарык јуртына једип келеле, адынан түжүп, айылдын эжигин кайра ачты. Айлы ээн. Ончозын тоной берген. Јинји де, Јыламаш та јок. Адына минди. Кайсын суунын кечүзинен ис кести. Аттардын, уйлардын, улустың истери өзөкти төмөн барыптыр. Тарык тонокчылардын изин истеп, јолды төмөн јелди. 3—4 чакырым барган кийнинде, ис Чарастың суузынын жаказында Мөрөйдиг аралы јаар барган эмтир. Тарык ыраагынан аралды ајыктап көрди. Каргаалардын ла сангыскандардын табыжынан өскө не де угулбайт, көрүнбейт. Ол чеберленип ле ајыктанып, аралдын жаказына једип келди. Озо баштап тонокчылардын одуланган јери көрүнди, оның кийнинде тонокчылар тоноп алган малды ла олјолоп алган улусты өзөкти төмөн апарган изи анча-мынча ыраактан көрүнө берди. Јаш өлөңди тепсей бастырып барган изинен ле одуланган одузынан, тонокчылар көп улус эмези билдирди.

Оштүлөрдүн кийининен оңон ары барарга, Тарык адын камчылап, ичкери тап эдерде, кенетийин жаш баланын ыйы угулды, ээчиде ле улу деп куш эдип ийерде, баланын үни токтой берди. Тарык кайкап, тындаланып турды. Анча-мынча болбой база ла бала ыйлады, ээчиде база ла улу деп куш эки-үч оос эдип ийерде, баланын ыйы токтой берди. Тарыктын жүрегинин типилдежи тыңый берди. Ол адынын оозун бура тартып, табыш угулган жер жаар жортуп ийди. Күнчыгыш жаар бөкөйгөн жоон кайында улу деп куш отурды, анда онын уйазы бар эмтир. Улустын тактай тепсеп койгон жери ле Тарык жортуп браадала, бөкөн кайыгнын атакы будагында кандый да кийис калбагдап турганын көрди. Тарык адын токтодоп, лаптап көрөлө, балазынын кабайынын жабынчызын танып ийди. Бала база ла ыйлай берди. Тарык балазынын үнин танып, кайын жаар мендеп жортты.

Ол балазын кайыгнын төзинен таап алала, тонокчылардын кийининен оңон ары барып болбогон.

Кабайлу балазын Тарык атка өңөрөп алала, арга жокто айлы жаар ууланып, кунук санаалу жанып ийди.

Тонокчылар олжолоп экелген улузын байларга жалчы эдип саткылап ийген. Чакарбай деп бай кыргын тонокчылардан Жинжини эки сарбаала толып алган.

Баштапкы өйдө Жинжи байдын уйларын саап, бозуларын кабырып жүргөн. Күнчыгыш жаар учуп брааткан куш ла көргөндө, жаантайын «агаш-ташту Алтайда, мөңкү карлу сүмердин эдегинде менин эш-нөкөриме Тарыкка ла ак сүдимди эмизип азыраган балам Жыламашка эзен айдып бар» — деп жайнап жүрөтөн.

Кезикте Јинји качып јанар да күүни келетен. Је Эрчиш сууны кечер арга јок. Олјочылар оморды төрт конуп, бежинчи күнде бу јерге алып келгендер. «Бу ла јаан талайды кечетен болзом, туку ол турган көк-чанкыр тидискетү кырды көстөп жүре берер эдим, канатту болзом кайдат» — деп, Јинји калактап жүрди. Ол кере түжине ле иштенип жүретен, түнде дезе узак уйуктабай, јерин, билезин санап, ыйлап-сыктап јадатан.

Тарык балазыла экү айлына јанып келерде, айылда јиир-ичер аш-курсақ јок: ончозын тонокчылар апарган. Айландыра бир де тынду неме көрүнбейт, керек дезе ийттин, куштын да табыжы угулбайт.

Тарык айлынын јанында кобыдан айлар казып экелип, сууга кайнадала, онын мўниле балазын умчылап азырады.

«Је јаш баланы јангыс ла өлөгнин мўниле канчазын умчылаар. Омбо јайзанга барып јалынар, бир уйдын сўдин саап ичерге ого јалчы болор туру» — деп сананала, онын айлына барып, анда ла артып калды.

Л. Кокышев.

КАРАБАШ.

(«Туулардан келген балдар» деп повестьтен үзүк).

Јангы јыл јууктап клеетти. Эгир. Карга бүркедип салган ыраак деремненин үстиле шуурган эрикчелдү-эрикчелдү улып, кобыларды төмөн жүре берет. Онон салкын тымып, көпөгөш-көпөгөш јылдыстарлу соок тенгери ачыла бергенде, эрикчел аркалар, кышкы орой јолдор ло карачкы көзнөктү туралар тенгериде ыраак јылдыстын шыгырап турганын тындап јаткандый бодолот. Кенетийин

кечүнинг ары жанында караңуй агаштардын ортозынан эригип жүрген түлкү «Тяф! Тяф» деп жанкылдада үреле, сүүри тумчугыла кейди жытап, кышкы жаан жолды кечире кокпондодо желе берди. Обөгөндөри фронтто, эмегендердин потпуштары тежик те, түлкүгө макалу болбой кайтсын...

Төмөңги катокто жыңылап жаткан балдардын ыраактагы табыжын Карабаш эмдиги ле тындаганча. Энези иштеп жүк ле түнде келер. Койло бойынын кеден конычту өдүгүн жастанып, кендир буушла бойына жаба буулап алган, бойы орыннын үстинде уйуктап жат. Онын өдүгүн канайып та алып болбозың. Карабаштын өдүктөри жыртылып калган, эмди оны көктөөр дө аргазы жок, орыннын алдында жадып жат. Өдүкти Карабаш ончозынан озо эледип турган учун, энези ого өчөжип, арткан тереден Койлого өдүк көктөп берген, эмди Карабаш үйдөн чыкпай, төртинчи күн отуруп жат.

Кар кайылып, качан жай келер, кайындар жажарып, качан күүктөр эдер?.. Жай ыраак, ыраак... Байла, жай ол турган ыраак кырлардын ары жанында болор. Ойто келерге, ол не мендебейт не? Жай једип келзе, ол мынайып кере түжине көзнөктин алдында кунугып отуар беди? Јуу удабас ла токтоор дејип јат, качан токтоорын үредүчилер де билбей турганда, кем билетен оны?..

Мындый санаалардан Карабаштын ыйлаар күүни келди. Кечеги соокторго јайкын тоңо берген, эмди балдарга жыңылаарга макалу болбой кайтсын. Бутка нени кийип алала, жыңылап баратан?

Карабаш аргазын таппай, бир эмеш турала, илмекте энезинин илип салган, јетире көктөлбөгөн меелейлерин алды. Койдын терезинен эткен жаан меелейлер Карабаштын буттарына јарай берди. Ол

меелейлерди будына кийип алала, түшпезин деп, кажыктарынанг кендирле буулап алды.

Меелей сүрекей жылу болтыр. Карабаш тонын да жетире кийбей, эжикти чала бектеп, төмөн, балдар жыңгылап жаткан жер жаар, жүгүрди. Же Карабашка бүгүн энгирде жыңгылаарга келишпеди. Тере меелей карга өдүп, учында, тесте чилеп, көбө берерде, Карабаштын оноң ары барар аргазы торт жок болды.

Меелейди будынанг түжүрбеске аксандап, айры төнди эбирип ле клеедерде, ажанарга иштең жанып брааткан энези туштай берди.

— Бу кем? — деп, энези, кенетийин карангуйдан удур чыгып келген кижиденг чочыган бойынча, тура түшти.

— Мен эмей база, кем... — деп, Карабаш жаман керек болотонун ажындыра сезип, тумчугыла унчукты.

— А бу түниле нени бедреп жүрүң?

— Кижиге жаш ла бойы жажына турада отуратан ба?.. — деп, Карабаш буттарың энезине көргүспеске албаданып, кимиректенди.

— А бу будыңа нени кийип алган? — деп, энези Карабаштын буттарында көөп калган боро немени аяктап сурады.

— Же, меелейденг өскө база нени кийейин... — деп, Карабаш чончыды.

— Куда-ай, улустар! Бу шайтан мениң жетире көктөбөгөн меелейимди кийип алган туру ине! — деп, энези калактай берди. — Бу сего нениң албаны болгон?..

— Кижиге жайыла кучаларды кабырар ла кабырар, а кышкыда меелей де кийерге жарабас... — деп, Карабаш бултаартып турды. Энези Карабашты эки катап тажыйла, ойто айлына сүрди, Карабаш айлы

јаар секирип-секирип жүгүрди. Улүш меелейлер мачылдажып, онын тамандарына согулып клеетти.

Айлына жанып келеле, катап ла көзнөктин алдына отурды. Онын жүрегине сүрекей уур ла ачу болгон.

Эртезинде үйге отуарынанг торт чөкөйлө, Карабаш нени-нени эдер деп шүүнди. Ол орыннын алдында тыйрыяа кадып калган өдүктерин чыгара тартала, канайып-канайып жамап алар деп шүүнди. Же тамандары жок, кончы ыртык өдүкти жамаар арга чек ле жок болгон.

— Кайран өдүгимди!..— деп үшкүреле, Карабаш бажын тырмады. Кадып калган кату тере өдүкти өткүре кадаар шибей де жок болгон. Шибей олордо болордон болгой, бастыра деремнеде де тоолу ла. Оны эдер ус та жок болгон. Карабаш бир эмеш сананып турала, оноң Койлого тала печкеге жакшы ла кызыда от сал деди. Бойы тактанын алдында агаш кайырчактан каду талдап алала, оны кыскашла жаба тудуп, тала печкеде тиркиреде, күйе берген жалбыш отко кызыда берди. Кызый берген кадуны ичинде тошту суулу көнөккө салып ийерде, кенетийин каду шыркырап, буузын буркурада адып ийди.

Кадырына берген кадуны Карабаш көнөктөн чыгарала, оны эгүле эбиреде эгей берди. Тегин ле каду бир канча ойдинг бажында жакшынак, эптү шибей боло берди.

Карабаштын эткен шибейиле энези онын өдүгин жамап берди. Эмди Карабаш ла Койло жаман да болзо өдүктү болгондор. Кузнец өбөгөннөн олор эмиктер сурап алала, койондорго тузак салып, кере ле түжине аркада баскылап жүретен. Олордын тузагына түшкен койондордын кезигин түлкү

эмезе үкү жип салатан. Карабаш учы-учында жангы сүмө таап алала, тузактарды жангыдан тургускан. Чагал кайындарды ээй тартала, кайыннын бажын кезип, коштой турган агаштагы черткишке тептирип салат. Койон тузакка түшсө ле, кайынаштын бажы черткиштен уштылып, сан өрө түзелип чыкканда, койон өрө кожо чыга беретен.

Андагылап барганда, олор каа-жаада бойыла кожо нажызы Пайсканды да апаргылап туратан.

— Эзенде, ш-школго барарым — деп, Пайскан айдатан.

— Кайдаар үренип барарга? — деп, Карабаш ичи ачий бергенин сезип сурайтан. Ол аргалу болзо, база үренип жүре берер эди, же ондо кандый да арга жок болгон.

Карабаш жаантайын колына бичиктү отурганын энези жаратпай, кезикте мынайда арбанып туратан:

— Чаазын жибезен, чай ичерин. Кедери эт бу чаазынды! Чоды жок бичик те кычырзан, чотобот болор арган жок. Тегине ле не берижер оныла..—

Онон катап ла колхозтын тойтык бутту счетоводын мактап баштаар. Энезинин шүүлтезиле болзо, счетоводтон ло санаалу кижиге жер үстинде жок болгон.

Койлоны энези улустын көзинче, мактап туратан:

— Кыракы. Чыйрак. Иш ле дезе, торт билинбес бала...

Же фронтто адазынан келген письмолорды Карабашка кычыртып туратан. Ол журт ичинде улуска келген ончо ло письмолорды кычырып, ойто каруузын бичип жүретен. Адазынан письмо ло келгенде, олардын билезинде жаан байрам аайлу билдиретен. Адазы ологго көп өйлөргө бичибеген,

је оног писъмолор катап келип турар болгон. Карабаштын кышкыда бичиген немези — јангыс ла писъмолор. Ол деремнеден барган ончо ло улуска бойы алдынан бичийтен.

Койлонын школдон экелген географический картазын јайып алала, Карабаш кере ле тўжине оны ајыктап, печкенин ўстинде јадатан. Граннан ла Берлинге јетире канча километр артканын линейкала кемјип тўжиле чотоп јадатан. Онын учун улус оны та чын, та кокырлаган ајас, ого туштаганда ла, мынайда сурайтан:

— Је, Берлинге јетире бўгўн канча јилемер артты, уул?

Эңирде энези иштег келерде, уулчактар туранын ичин ап-ару эттире јалмап, ўлўш одынды кургадып, кургак одынды печкеге тыктагылап салган эмтир.

Энези отты камызып, казанды азып ла койордо, оlorдын айлына эңирдинг соогына кырутып калган, јаан јакылу кижии келди. Карын кактап турган кижини карануйга оlor таныбай турган. Печкеде кўнжип кўје берген оттын јаркыны туранын ичин бир эмеш јарыдып ийерде, оlor кирип келген кижини танып ийдилер. Ол кече теерменге барган Салаты ўбўгўн эмтир. Койнынан ол тўўп салган платты сўрекей узак чыгарып, тўўнчекти чечип болбой узак урушты.

— Письмо, письмо! — деп, Карабаш сўўне берди.

— Јок, балам, песме эмес — деп, ўбўгўн кандый да санг башка кўрўжиле уулчактарды ајыктап кўрўлў, чаазынды энезине берип, бойы менгебей, ойто чыга берди.

Карабаш тыркыражып турган колдорыла бўктеп салган чаазынды оттын јарыгына кычыра берди.

Энези кенетийин колында тудунып алган айагын јерге ычкынып ийди, Койло багырып-багырып ыйлай берди. Карабаш кычырбаза да, ончозы јарт болгон. Энези канайда берген, Койло-нын ыйы качан токтогон, Карабаш билбесте. Јангыс ла санаазына кирген неме — ол энезинин сөстөри болгон:

— Јарманнын огы јастыра барбаган турбай!..

Онон тын-тын кыйгырып ыйлады.

Койло дезе печкенин үстинде, трубанын ары јанында, аайы-бажы јок багырып отурган. Онын печкенин үстиндеги тоозынга туттурган јүзиле көстөринин јажы јолдой агып, кирлү тизелерине тамчылап турган...

... Меестерден, аркадан ла тоозы јок кобылардан јаскы суучактар сүүнчилү шоркыража берди. Кардан айрылган актарда, јараттарда ла меестердин эдектеринде јангы-јангы ла чыгып келген көк өлөң јажарып чыкты. Күмелү, мангыр меестердин таштарында јайылып баштады. Эмди деремненин балдарынын эткен ижи јангыс ла — мангырлаш болгон. Таң атса ла, таарларын јүктенип алган табышту балдар эштежип, ончолоры меестер сайын таркап, койлор чылап отоп жүргүлейт. Олордын јулуп экелген мангырын айылдагы улус тузап, эмезе кертип ийеле, сүттү сууга кайнадып, јип туратандар. Мангыр ачу да болзо, је бу јастын өйлөринде табылбас курсак болгон.

Карабаш ла Койло карантыларды кууп, јас башталардан ла бери мангырлагандар. Кеден торбычкаларына толтыра јулуп алган мангырын јүк арайдан ла экелетен. Энези ол мангырга бир эмеш кулур кожуп, ботко кайнадып бергенде,

уулчактарга оного амтанду курсак јер ўстинде кайда да јок деп билдиретен...

... Эртең тура Карабаш ла Койло энезинин ыйлаганынан ойгонып келеле, нени де ондогылап болбой, кайдаар да барарга сўрекей мендеп турган энези јаар кўрдилер. Энези торсоқту јаан колыла кўзинин јажын арлап, эрмек айдып болбой, өксөп-өксөп ыйлап турды. Качан да ыйлабаган энезинин мынайда ыйлап турганын уулчактары јангы ла кўргўлеп, нени эдетенин билгилебей турдылар. Энези тўжўктўн јангы ла туруп келген балдарын кабыра кучактайла, кажы ла сўсти јўк арайдан айтты.

— Балдарым... јуу... токтоп калган... тўмўн барар керек.

Койло энезиле кожо кўнгўреде ыйлай берди. Карабаш ыйлап болбоды; кандый да болчок неме кејирине тура берерде, онын бажы коркышту айланып, кўстўрине неме кўрўнбей барды...

Тўмўн конторанын ўстинде кызыл мааны элбиреп турды. Јурттын улузы јаш балдардан ала јаан улуска јетире јуулыжып калган эмтир.

Тырышпак бар-јок медальдарын тагынып ийген, митингти ачарга чыдашпай, столдын јанында ары-бери баскындап, кўк өлўнгў јергелей отургылап јаткан улус јаар кылчайып кўрўп салат. Сабатай, Марал ла өскў дў фронтовиктер кызыл бөслў јапкан столдын кийнинде отургылай берерде, председатель митингти ачып ийди:

— Нўкўрлўр! Бистин ат-нерелў черўлерис бўгўн фашистский Германияны оодо соголо, јенгўнин кызыл маанызын рейхстагтын ўстине кадаган! Нўкўрлўр, јенгў!..

Јуунын токтогонына бўтпей турган чылап, улус учгышпайт.

Уй улустар, карган эмеендер ле оок балдар ыйлажа бердилер. Эр улустар ончозы погонду кийимдерин кийгилеп алган, эмегендердин ыйлажып тургандарына ајарбай да отурдылар.

Карабаштын энези көзин арчуулынын учыла арлап та турза, је көстин јажы токтобой турган.

Улустар торт ло күүлежип, каткырыжып, ыйлажып турдылар. Колхозтын председатели куучынды сүрекей узак айдып, кажы ла шүүлтезин «ура» кыйгыла божодып турды.

Митинг божой до берерде, улустар таркабай, отурган ла јеринде отурдылар. Ончолоры фронтовик уулдардын ончо јуртка иле куучындарын катап уккулайт.

Койло энезиле кожо ойто айлы јаар јүре берерде, Карабаш улустын көзине көрүнбеске, аркада койлоры јаар барды. Онын санаалары бажына торт ло батпай турган. Је ончо санаалардын ортозынан јангыс ла санаа онын меезин эреп турды: «Јуу токтогон, јуу токтогон... Адам јанбас...»

Качан адазы јуудан јанып келзе, ол үренип барарга сананган... эмди үренгедий ой једип келген, јуу токтоп калган, је онын адазы качан да кайра келбес... Карабаш үренип барып болбос. Оны үредип аларга энезинин күчи јетпес...

Карабаш аркадагы агаш аразына кире берген койлорын јуунадып алала, санааркап, кайыннын төзинде узак отурды. Күүктер јенүинин күнине сүүнгилеп тургандый, јарыш эдип эткилеп, андамында кожондожып тургулайт.

—Ку-ку! ку-ку!

Канайып та сананза, Карабаштын шүүлтелери туйук болгон. Кенетийин ол көк өлөңгө көңкөрө жадала, тын ыйлай берди. Кабыруда јүрген

койлары чочыгылап, бойынын кичинек күдүчизин тосток көстөриле узак айкагылап турдылар. Карабаш десе нени де сеспей, кирлү алакадарыла жүзин жаба тудунып алала, ачу-ачу ыйлап, өкпөзін бадырып болбой жатты.

Ол эмди өскүс болгон... Онын учун ол бойынын жүрген кыскачак жүрүминде баштапкы ла катап мынайда ачу ыйлап, кичинек жүрегинде ачу-коронын бадырып болбой жаткан.

...Күски түн. Кече танг эртеден ле ала карлагаштар үүрлежип, ончолоры учкулай берген. Көпөгөш айас тегеринин түбиле турналар комыдалду-комыдалду куркулдажып, түштүк жаар учкулай бергендер. Эртең озор база учар...

Карабаш көзнөктин алдында, тактанын үстинде торт ло уйуктап болбой жатты. Карангуй көзнөк өткүрө кайкылдажып учкулап брааткан кастардын үни угулат. Озор ненин учун жаңыс ла түнде учкулайт не? Көзнөктин шилизине та не де араай шылырап согулат. Байла, арканын эдегинен учуп келген кургак бүр болбой кайтсын. Ого мында не керек? Байла, сооктордон качып келген болбой кайтсын. Орө, суунын ол жанында, карангуй аркада каа-жаада үкү онтойт, ол, байла, оорып турган үкү болор...

Карабаш катап ла бажын араай орө көдүрип, көзнөктин шилизи өткүрө айкап көрөт, же онын көзине не де көрүнбейт.

— Уйуктап болбой жадын ба? — деп, учында орыннан база уйуктап болбой жаткан энезинин үни угулды.

— Торт уйуктап болбой турум, эне...

— Алдырбас, албаданып көр.

— Мен уйуктабазым, эне...

Энези орыннан түжеле, жаан печкеге катап ла от

салды. Кургак одын тырсылдап күйе берерде, туранын ичи өчөмик жарый берди. Койло печкенин үстинде туку качан уйуктап калган. Энези кичинек көөшкө катап сүт урала, оны печкеге сугуп айтты:

— Баргалагында, сүттен жакшы ичип ал.

Карабаш эртен таң атса ла, ыраак аймак жерге, школго үренип барар. Онын учун эмдиге ле уйуктап болбой, кыйналып жатканы ол болгон. Энези түйиле картошко кайнадып, кайнагандарын кезип, ононг печкеге сугайры эдип кургадып, уулына азык жазап турган. Олор бу жуукта ла казып алган картошказын потпойлого, орыннын алдына, кедери эки орого уруп салгандар. Койло энезиле кожо «аймак жерине үренип бараткан аказына» картошканын жаанынан талдап, кайнадып турган. Энези Карабаштын эски кийимдерин ончозын жамап, ап-ару этире жунала, кургадып салган. Каарган картошко, курут, бир эмеш саржу — ончозы толыкта тургузып койгон таарда. Бир де неме ундылбаган, ончозы бойынын жеринде. Же андый да болзо, нени-нени ундып ийбеске энези токынабай турган.

Алтай балдарга, адалары жууда өлгөн көп өскүс балдарга, алдынан интернатту школ ачылып жат деп, бу жуукта аймактаг келген улустар айдыжып, үредүге баратан балдардын тоозын бичип жүргендер. Олорды кажы ла айылда сүрекей күндүлү уткыгандар. Улустар балдарын бичидип салала, женил үшкүргилеп, мынайда айдыжып тургандар:

— Же карын, Совет жан балдарыска килегени жакшы. Кату өйдө казнанын ол до болушканына баш болзын, кудай...

Энези Карабашты эн баштап ийбеске турганын билеле, аймактаг келген үй кижии оныла эки күнге

чыгара куучындашкан. Учунда энези јөпсинип айткан:

— Је үренерге турган болзо, үренгей ары... Тегин де бичикке јапсык бала эди. Бичикке үренип, чотобот болуп келзин. Чотобот болбозо, чортко үредетен бе оны?..

Уулдардын үренип баштаганынан бери эки недеде өтти. Карабаш, чокол Пайскан, Макса жаңыс класста отурдылар. Класс сүрекей јаан, ончо уулдар ла кыстар јуунунг өйинде иштегилеп, эмди үренерге келгендери јарт болгон. Онын учун бежинчи класста Күүгейдий, Максадый уулдар үренгилеп турганында бир де кайкал јок. Јаан класстарда үренгилеп турган балдар сүрекей ас болгон, ол ок өйдө жаңыс ла беш класстар төрт группадан ажыра болгон. Некей тонду уулдар ла кыстар торт ло бадышпай барган. Јажы једип калган уулдар ла кыстар үренгилеп болбой, көп аразында ойто колхозторы јаар качып тура берген. Олорго үренерге сүрекей күч болгон...

Ого үзеери, интернатта курсак база коомой; јуу жаңы ла токтогон, кату өйлөр болордо, көп саба балдар чыдажып болбой, үредүден качкылайтан. Районный јурттан ыраак эмес јаткан јурттын балдары кажы ла суббот сайын жаңгылап, ойто келгенде, азык-түлүктү келгилеп туратан.

Карабаш бу өйдин туркунына көп уулдарла таныжып алган, эмди ого кунугарга да өй јок болгон. Уредүнинг кийнинде олорло кожо ойноп кезик аразында согужып та туратан. Бир ле јаба бастырган уулчакты ончолоры базынып тура беретен учун, Карабаш согушчан уулчактардын алдына түшпеске тыг албаданып турган. Баштап тарый ого үренерге сүрекей күч болгон: күнүн ле сайын санаазынан айлы, энези ле карындажы

чыкпай туратан. Онон табышту жүрүмге бир эмештен тазыгып, үредүдөн артпай, балдарла кожо тенг үрене берген. Интернатта, алтай балдардан өскө, көп өскүс орус балдар база бар болгон. Олор озо баштап балдардын туразында жаткандар, же онон жажы жеде бергендерин интернатка табыштырган, кезиктерин ондо дезде жадар жер жок дежи, база оноор ийгилеген. Олордын көп сабазы көп жерлерде, жаан городтордо болгон, кезиктери дезде улустын айылдары сайын жүрүп, жуунын өйлөринде кичинек тербезендер болуп жүргендер. Эмди олор ончозы интернатта жаба жаткылап, орто үредүлү орус школдо үренгилеп турган. Ол балдардын көп сабазы кату кылык-жанду, баштак, сөс укпас болгондор.

Же олордын ортозында жакшы кылыкту да көп балдар бар болгон. Анчада ла сүрекей арык, көпөгөш тумчукту Галкин Николай деп уулчак Карабашка сүрекей жарап туратан, Карабаш бир бичикти кычырганча, Галкин үч бичикти кычырып божойло, районнын төс библиотекасына төртүнчи бичикке барып келетен. Ол сүрекей санаалу, көп бичиктер кычырган уул болгон. Же жуунын шакпыртынан улам ол до үредүдөн артып калала, эмди капшай ла школды божодып, геологтордын институтуна үренип барарга амадап турган. Онын жажы жедип те брааткан болзо, же бойынын кылык-жангыла торт ло жаш баладый. Олордын база бир тын сүүген немези — ол кинолор болгон. Акча олордо жок болгондо, олор отургыштардын алдына жажынгылап алала, онон, качан кино баштала бергенде, отургыштарга отурып алала, көргүлейтен. Киномеханиктер олорды туткулап алала, канайып та кулактарын чөйгилеп турза, же олор торт чөккөбөс болгондор...

Эркендү жаскы энир. Ачык көзнөктөрдүн алдына турган бийик теректердин алаканча жалбак бүрлери энирдин жылу эзиниле шымыраныжып тургандый, араайын-араайын шылыражып тургулайт. Жарык көзнөктөрлү чайныйдын эжигинде орой жорыкту шоферлордын эрмеги угулат. Кайда да ыраакта, журттын ары учында јаландарда, јалан ижине баргылап јаткан тракторлордын табыжы жаскы койу кейле өчөмик таркырап тургулайт. Жылу, эрке эзин кыстардын кожоңыла кожо Себинин ары јанында чечектегилеп турган жыраалардын жыдын экелет. Жарык отторлу, јаан журттын тымый берген оромдорында ак платьелү, јаан куулар ошкош, кыстар, колтыктажып алала, кожондожып, араайын баскылап клеетти.

Карабаш јолдын јанында турды. Елена Васильевна эзинге јайылып турган эмеш буурайа берген чачын јуунадып, араайын, токыналу айдат:

— Рабфакка кирип алзан, јакшы үрен. Божодып алзан — үредүчи болорын... Город ыраак та болзо, је анда үредүчилер јакшы, стипендия јеткил. Стипендиянды алзан ла, курсак учун ажындыра төлөп жүр... Күч келишсе, письмо бичи. Энеге күч, ол сеге болужып болбос. Јакшы үрене берзен, мен де болужып турарым... Јүрүмле баратан јол јенил эмес — тартыш. Сен кижн болор учурлу...

Койу бүрлердин шылырты, жаскы жылу энирдин эзини, ак платьелү кыстардын араайын шыңыраган кожоңы, Елена Васильевнанын токыналу айткан јымжак сөстөри — ончозы Карабаштын јүрегине эрикчилдү өдүп тургандый...

Башкүн ол калганчы экзаменди табыштырган. Онын нөкөрлөри кобы-јиктер сайын эзенде күске јетире таркагылай берген...

Күс једип келзе, олор ойто јеткилеп келер, је Карабаш олордын ортозында јок болор. Оны ыраак, таныш эмес, ол качан да болбогон город јаар, рабфак деп үредүлү јерге ийгилеп јат. Ол мында јакшы үренген, онын учун эмди ол рабфакта үренер учурлу...

— Уренип алзанг, бойыннын албатынга качан да тузалу кижии болорын—деп, Елена Васильевна тырлажа берген јабыс үниле айдат.— Сенин көрүмјилү, тоомјылу кижии болгонунгы та көрөрм, та јок...

Карабаштын јүреги тын ачий берди. Буурайа берген койу чачту, эмеш эрикчилдү јаан көстү бу үй кижии Карабашка канча болужын јетирбеген, канча јөбии айтпаган. Керек дезе онын чернилазы да божой бергенде, Елена Васильевна ого экелип беретен.

— Елена Васильевна, мен албаданып көрөйин...

— Урен, бойыннын школынгы ундыба.

— Елена Васильевна, мен ундыбазым...

Карган үредүчизи санааркай берди.

Онын јүрүми кандый јолло барарын кем билер? Је оны кижии болзын, үренип алзын деп, Елена Васильевна сүрекей көп күчин салып јат. Чындап та, ол качан үренип алза, Елена Васильевна оны көрөр, та јок...

Чайныйдын эжигинен шофер араайын чыгып келеле, јолдо турган бир-эки суранган уулчак кайда баады деп сурады?

— Мында, мында! — деп, Елена Васильевна тын манзаарый берди.

Онон Карабашты кучактай алып, онын күйүп турган изү јаактарына окшойло, шофердын алдына јединип экелеле, айтты:

— Уулчакты јазап апараар, ол отличник бала.

Айлына амырап алала, күскиде рабфакка үренип барар...

Шофер араайын күлүмзиренип ийеле, кабинага отуруп, машиназынын моторын эрикчилдү күүледип ийди...

Жолдын ичинде жангыскан артып калган Елена Васильевнанын кебери, шылырашкан бийик теректер, школды божоткон кыстардын тымык кожоңы, жарык оттор, табышту школдор, интернат арткылап калды.

Машина жорыгын там ла түргендедип, жарык отторын сурлаткан журттан там ла ырап браадат. Карабаш соок салкынды да сеспей, бир эмештен ырап брааткан журттан көзин салбай отурды.

Үч жыл кайра бу журтка Карабаш ыраак туулардан келген. Мында онын көп нөкөрлөри, көжө үренип, кожо ойногон нажылары, үч жылга жүрген жүрүми артып жат.

Удабас ла машина бурылчыкка жеде берер, ол тушта онын көзине журттын отторы көрүнбей барар. Машина сүрекей түрген барып жат, бир эмеш токтой түшсө кайдат! Жок, ол токтобос, онын жолы ыраак, сүрекей ыраак.

Бурылчык. Бийик тууларга курчаткан журттын отторы көрүнбей барды. Карабаштын жүреги жабызап, тын сыстай берди.

Ж. Кыдыев.

КАЛАШ.

Күнүн ле жийдис калашты,
Көрөдис жалаңда ашты.
Саанактары сарбайган,

Салкын-эзинге жайканган.

Бир ле болчок чарак аш—

Билип алаар — ол калаш.

Анда—күннинг алтын чогы,

Јер-эненин эрјине чыгы.

Јагмыр-јааштын ару суузы,

Јайгы күндердин јылузы,

Иштеген колдор ийдези,

Ижемчи, сүүнчи илбизи.

Баш болзын, жарык күнге,

Тын берген јер-энеге,

Баш болзын, аш өскүреечиге,

Ак халатту быжыраачыга.

Кара, ак калаш јигер,

Кайдан келген — бил јүрер.

Т. Шинжин.

АК КУЛУН.

Ашты үрендеп божогон сонгында, кандык айда, бир күн адам «Беларусь» трактордын абразына ак кулун тартып әкелди. Бастыра бойы ап-апагаш, торт ло ак сүт ошкош. Бис, оок балдар, ак кулунды ууй тудуп, ајыктап, оны эрке көрүп турдыс. Керек дезе мен баштап тарыйын оны бир катап сыймап ийдим. Кулуннын эди-каны тыркыражып турды.

— Бу кулунды мен јылкычылардан сурап алгам: энезин кече... бөрү туткан. Эки сорузынын чон эттерин үзе сооро тартып, јигилеп салгандар. Эки једеген каныркак бөрү нени арттырар? Карын јылкычы мылтык адып, айрып алган ине. Је јазылар аргазы јок учун, оны колхозтын азырап турган түлкүлерине сойып бергендер. Кулунын дезе кол-

хозко азырап, јаандадып берерге сурап алгам. Онын учун сеге, Токшын, жаан иш: ары-бери тегин ойноп жүрбей, кулунды кичеерин — деп, адам бажымды сыймап, күлүмзиренип айтты.

— Ада, ада, же мен оны сүрекей тын кичеерим. Көрөрин де — деп, сүйүнип ого айттым. — Бис оны жаандаганча тударыс па?

— Эйе, — деп, ол күлүмзиренди. — Онон мындый ат эдерис. — Адам он колынын башпарак дейтен сабарын көргүсти.

Кулуннын куйругу боп-бошпок, таралжып баскан буттары узун, торт ло шыйдам. Киштезе, үнинин чичкезин не дейзинг, эки кулагын туна да берерден маат жок. Байла, аштаза, ачу киштейтен болор деп бодоп туратам. Жок, кезикте тойу да болзо, ачу-ачу киштеп турар.

— Энези жок неме киштебей база. Карын жобош кулун турбай — деп, энем жылкынын балазы жаар көрүп айтты.

Кулунды бис озо баштап Ак-боро деп адаганыс.

Ак-боро жарым айдын бажында тен жозоры. Онын куйругу там ла борбойып, жаандап чыкты. Бойы омок. Текшилеп мантаарын көргөн болзогор, жагыс ла оны көрүп, түш өткүргенигерди сеспей де каларыгар. «Текшилеш ле текшилеш! Бот жылкынын балазы кандый болуп жат!» — деп, айылдаш балдар кайкаар. Ак-боро текшилеп-текшилеп ала-ла, көрүп турган жерине келип токтой түжер. Кезикте, тен жаан ат чылап, бышкырып та ийзе табы.

Адам биске кулунды умчылазын деп, уйдын мүүзинен умчы эдип берген. Ол мүүс умчыга бир литр сүт арай ла батпай турган. Онын учун умчыга сүтти тарый-тарый уурага келижип турган.

Бир күн ойноп жүреле, кажаттын алдынан

уйдын жаан мўўзин таптым. Мен оноң экинчи умчы эдерге санандым. Мўўсти ийтке курсак салып турган темир аякка суу урала, кайнадып ийдим, оноң онын сөөгин малтанын төбөзиле ушта чаптым. Энем дезе ого жымжак илгиннен умчынын эмер учын көктөп, мўўстин сүүри учына чыт этире буулап салды. Же тўнгей ле, кулун кажы ла умчыны эки-үч ле катаптан тынып, эмип ийет. Анайып көп өйлөр өтти.

Бир катап, энем ле адам айылда жок тушта, мен Ак-боронын умчызын жаандадар эп-арга бедредим. Бажыма кирген неме — эски тажуур. Бу тажуур энемнин энезинин. Канча жылдар өдүп, тере тажуурга нени-нени уруп, оны тузаланары чек ундылган. Эмди ол эски жаан кайырчакта ла жадар болды. Кемге ол керектү? Онын учун мен оны акара баш жоктон кодор ло. Түбин адамнын курч бичагыла кезип, чачып ла ийдим. Тажуурдын чичке оозына келиштире, энем чилеп, жымжак илгин таап, кулун эмер эдип көктөп лө ийдим. Оноң оны тажуурдын оозына бектеп туруп, жык этире буулап салдым. Тажуурдан умчыны эдип ле алала, Ак-бороны оноң умчылаарга тын сананып алдым. Жаан казанды аыктазам, сүт толо эмтир.

— Ак-боро, Ак-боро; Келин сүт ич! Мен сеге жаңы умчы жазап салгам — кулунды кычырзам, айылдан ыраак жок отоп жүрген күлүк киштеп ийеле, мантап келбезин бе. Мен дезе тажуурга жылыткан сүт уруп алала, эжиктин жанында сакуп турдым. Кулун мантаганча келип, умчынын эметен кеден учын оозына алала койды. Борбок куйругы чычандай ла берди.

— Тойдын ба, Ак-боро? — деп, умчыны эмип божоордо, оноң суразам, база ла эмгедий. Ачаптанып, умчы жаар албаданат. База бир тажуур сүтле

умчыладым. Тойгон болгодый: умчынын түбинде бир эмеш сүт артып калды.

— Сен оны не минбей жадын? Жалку ат өскүрип турган кижиге болбойын — деп, бир күн айылдаш уулчактар меге келгиледи. — Сен оны биске эмеш жууктадатан болзонг, бис оны жакшы үредер эдис.

Кулунды тойо азыраган күн мен өскө уулчактарла кожо сууга эжинип баргам. Ак-боро дезе айылдын жанында ак жалаңда артып, отоп жүрген.

Сууга эжинеле келген болзо, ме, кулуннын ичи оорып калтыр. Ого коштой энирде энем ле адам иштег келгилеерде, не аайлу табыш болбоды деп. Озо ло баштап казанда сүт бир канча кире астап калган. Экинчизинде, Ак-боронын ичи оорып турганы бир кинчек. Үчинчизинде, тажуур да учун тын табыш болды. Чек ле айылдын ичи жарыла бергедий.

— Кайткан сен, Токшын? Эненнин кереес тажуурын үреп, не сеге жетпей калды? Сурак жокко улустын керектү немезин үребес керек.

Адам анайда айдала, кулунга кандый да сары эм берди. Ол ич оорунун эми болгодый. Кулуннын бажы сан төмөн салактап калган турат. Адам оны эки-үч ле катап эмдеген кийнинде эмеш ондонып барды ошкош. Бажын көдүрип, чала шулмустанып, борбок куйругыла ары-бери шыйманып турды. Менин де ал-санаам жарый түшти.

Жайдын калганчы күндери. Күндөр айас. Бир катап эртен тура Ак-бороны умчылайын дезем, ол кайда да жок болды. Бедре ле бедре. Жок.

Айылдаш балдардан суразам: көрбөдис, көрбөдис дежер, Журтта жүс жетен өрөкөннин айлын айлан, кажаан-таскактарын — ончозын эбирип, кирип көр. Не де жок. Жүгүрө-жүгүрө арый да бердим. Күн сүрекей изү тийип турган учун, акыр, эмеш

јунунып алар деп, аралда шоркыраган кожомо сууга келдим. Соок суу јүзимди сергиде тартып ийерде, јакшызын айдарга да болбос. Болчок ташка отурала, амырап баштадым.

Кучкаштар боро талдын ортозында сыйыктажып, тылырт-тылырт эдип учкулайт. Кожомо суунын коркырап, јымырап акканы бүрлердин эзинге тылыраган табыжыла биригет. Јараш, эптү үн. Ого коштой суудан серүүн эзин база согот.

Кенетийин кайдан да јарт эмес чан-чан табыш угулды. Туйук аралга балдар көп жүрбейтен: ээн, база кандый-кандый табыш угулар дежетен. Олордын куучыны сагыжыма кирди.

Анайып ла отурзам, база ла чан-чун табыш јаныланды. Суучактын ла бүр-јалбрактын табыжы эмес болзо. Тында ла тында. Ыраак јок туйук боро талдар бар, олордын ары јанында кичинек ак јер. Шак ла анда балдар ойноп турган болор.

Амырап алала, анаар сундым. Батаа, бир ле түнгей уулчактар, он беш кире, Ак-бороны, чымыл чылап айланыжып, та канайып тургулаган. Озо баштап лаптап көрөргө akka чыкпадым. Уулчактар чамчаларын кулуннын үстине токым эдип салала, эн кичинектерин миндирип турган эмтир. Ак-бороны ноктолойло, чылбыр бажына мантадып, мантабаста, тал чыбыкла јаан уулчактар соккылап турганы ичимди өртөп ийди.

Боро талдан, ок чылап, учуп ла чыктым. Ак-бороны чыбыктаган Кеден деген уулчакка кадалып, онын төжинен ле тут. Ол озо баштап ондобогон болгодый. Чиректежип, тытпактажып тура береристе, арткан уулчактар турган јерлеринен талдардын ортозы јаар быдырай ла бергилеген. Кеден ле менин јанымда тоолу ла уулчактар

артты. Олор бисти көргүлөп, кемге де болушпай турдылар.

— Сенин кулунын, кижн тийбес не ол? Алтын ба? — деп, Кеден канча катап айдып, бажыма, жүзуме жүдруктап, алгырып турды.

— Сенин кулунын эмес! Бистин! — деп, мен удур кыйгырып, чынгырып ла турдым.— Бис азырап жадыс. Бис.

— Слердин эмес! Колхозтын. Мензинбе! — Кеден там ла атыйланат.

— Бис азыраарга алганыс. Бис, бис! — деп, мен Кеденнинг төжине база ла катап чурап барала, чамчазынын өмүринен тудала тартарымда, эдегине жетире тыдырап, тилине берди. Кеден озо баштап кайра калыйла, чамчазынын жыртылганын лаптап көрөлө, үстиме ле келди. Туура калыдым, күлүк сооро жүдруктайла, неге де индигеле, жерге күп барып ла түшти. Кеден тура ла жүгүрерде, мен катап ла үстине чурап ла ийдим.

Кеден он үч жашту, мененг эки жашка жаан. Уулчак каткак та бүдүмдү болзо, же күчтү. Күрөшсе, согушса, ого көп уулдар чыдабайтан. Же мен, күч жок то болзом, ого тын не соктырайын.

Мен оны жагыс та жүдруктаган эмезим. Чамчазын жырта тартала, кабыргазына башла сүзеримде, чала уйдап, көп сабазында согушпай, ийде салып турар боло берди. Кайтса да жеңү менин жанымда болгоны жарт. Өскүс Ак-бороны сурак жокко апарала, уулчактарга миндирип, оны чыбыктап, мантадып кинчектеген учун мен оноң жеңүни уйан күчле албагам. Жеңүни онын чамчазын жыртып, карызын ла төжин тиштеп, канча катап жүзуме соктырып, ийде салдыртып, жыгылып, же тең-теңнен согушуп алгам.

Согужып алала, эки јара бастыс. Мен Ак-бороны айдап алып аралдан чыгып, айлым јаар бастым. Күн сүрекей изү чалып турган. Онын учун кулунды серүүн таскакка кийдиреле, бир тажуур сүтле умчылап салдым.

Ак-боро эмди јангыс ла сүт ичип турган эмес. Је анайда ок өлөң тойо отоп алат. Учы-учында оны ас умчылаар боло бердис. Је андый да болзо, күнине эки катаптан сүтле азырап салатаны бар.

Ак-боро чыдай берерде, оны умчылаарга күч болды. Бир катап умчыны түртерде, мен оны ычкынып, ыраак чарчай бердим.

— Эмди ого умчы керек јок. Сүтти табакка уруп азырабай — деп, энем айткан. Је андый да болзо, оны умчылап азыраарга јакшызынып туратам.

— Сенин көзин не көк? — деп, Кеденле согушкан күн энгирде иштең келеле, адам сурады.

Мен айтпаска санангам. Је онын эркезине, јалакайына чыдажып болбой, не болгонын учына јетире айдып бердим.

— Онызы јакшы, кулун учун адаанын алып турганын. Је сен ол уулдарды ончозын кулунды сүүзин деп база күч салар керек. Ончо балдар Ак-бороны, байла, сүүп јат. Баштапкы күнде, сагыжына кирет пе, јурттын ончо балдары оны ууй тутканын? Јурттын балдары—сенин нөкөрлөрин.

Кеденле болгон керектин кийнинде, чын да, уулчактардын көп сабазы мениле ойнобос боло бердилер. Је айылдаш балдар кем јок. Бис кере ле түжине Ак-бороло кожо...

Күски күндер. Тенгери дезе чап-чанкыр. Эбире сап-сары өң. Туулар да, јалаңдар да — ончозы күски сары кебин тартыңган. Јайгы ойгө көрө,

эмди агаш аразына барзан, жалбрак-бүрлердин табыжы шылыр-шылыр эдижиپ турар.

Турналар каа-јаада куркулдажып, тизилип алып, алтын-сары туулардын үстиле түштүк жаар баргылап жадар. Кайран жай. Же күс өтсө, база ла айдарын: кайран алтын-сүрлү күс.

— Школго баргалакта, Ак-бороны апарып, үүрине табыштырар керек — деп, адам айтты.

— Кар жааганча турзын — деп, сурадым.

Ол бойынча куучын токтоп ло калды. Адам бир күн кулунды ноктолоп алала, айтты:

— Же, Токшын, нажынгла эзендеш.

Менин ыйым келди. Эрте жастан ала орой күске жетире азырагам. Эмди десе үүрине кожорго ой жеткен. Канайдар база — колхозтын малы.

Кулунды апарар алдында, журттын ончо уулчактары жуулыжып келди. Ол тоодо — Кеден. Кеден өскө чамчалу. Сүүнчилү де эмтир.

— Токшын, — деп, ол меге баштанып айтты. — Кулунды мен кинчектеерге сананбагам. Оны жакшы, жобош ат болуп чыдазын деп күүнзегем. Онын учун оок уулдарды миндирип турбай.

— Же, — дедим. — Сен жаңыс кижиден сураар керек болгон. Мен оны не аайлу бедреге. Устине сен оны чыбыктазан. Кижичынбай.

— Же, же, мен бурулу — деп, Кеден унчукты. — Чын, жастыргам. Же сен ачынба, Токшын. Бис оныла сүрекей ойноор күүнис келген. Онын учун...

— Сураган болзогор, мен де кожо ойноор эдим — деп, Кеденге айттым. — Слер бойыгар айдалба-анаарда... Бот онын учун база ачынгам — деп жемедим.

Ол бойынча бистин куучын токтоп калды.

Адам адына минеле, тайга жаар ууланды. Ак-бороны десе жединип алган. Кулун кезикте

чиренип, барбаска мойножып турат. Же мен озолоп, адамнын алдына кирип алала, барзам, ол тын ла мойношпойт. Анайып айылдан ыраак ла бардыс. Учy-учында бис, журттын көп балдары, (бир јирме кире болор) артып калып, адам ла ак кулун көрүнбей калганча, јангыс јерге чого туруп, үйдештис. Онон бис көксисте кандый да кунукчылду, је сүүнчилү, омок айлыбыс јаар јанып ийдибис.

Бир күн энем мени тургусты.

— Тышкары Ак-боро туру. Тур капшай.

Мен, кийинбей де, аткан октый тышкары чыктым. Батаа, Ак-боро аттын чакызынын јанында турды. Онын сүт ичип турган тоскууры алдында. Оны кем де јеринен кыймыктатпаган болгон.

— Ак-боро, Ак-боро! — дезем, меге удур базып келди. Мен онын мойнынан кучактай соктым. Ол чиренбеди, тым ла бойы. Јобош, эрке. Санаамда, көстөринин јыкпыктарында јаш бар ошкош. Кем билер оны, ол, айса, ыйлаган. Тайгадан, канча кире ыраак јерди өдүп јанып келгенде, ээзиле јолукканда, көзи не јашталбайтан эди.

Энем јарым көнөк сүт меге экелип берди. Тоскуурга уруп бердим. Ак-боро оны араай тынып-тынып ичип алды. Мындый јылу ла койу сүтти канча күнге ол ичпеген.

Ак-боро, сүтти тойо ичеле, чакынын јанына узак турды. Чакы да оны узак сакыган чылап, кулунды кыймык јок ајыктап тургандый, чала бөкөйип калган турды. Чакы, кижи чилеп, көп аттардын чылбырын туткан. Удабас, айса болзо, бу

ла турган ак кулун ат кемине јетсе, онын чылбырын база тудар. Ол ло тушта ол чакынын бегин билер, эмди нени билзин. чакыны дезе менин адам тургускан.

Чакы чакту, кўчтў. Бооро бир ўркинчек, чочынкай, је чыйрак, кўчтў атты ээзи чакыдан буулап саларда, айылдан кижичыгарда, ол чочыйла, ары болгон. Чакы кынжык та этпеген. Је чылбыр аттын ээгинин алды ла тужынан ўзўле берген. Ат сагыш јок туура мантап, ойлой берген эди. Аттын ээзи ўзўлген чылбырды чакыдан чечип алган. Бис те Ак-бороны чакыга буулап туратаныс. Онын учун ол чакынын јанында, оныла катап јолугып, сўс јоктон ондошкон-билишкен чилеп, кыймык јок турды.

Анайып Ак-боро јанып келгенин бис сўрекей сўўнчилў уткыганыс. Ол кўннен ала адам да, энем де, бис те оны ойто тайга јаар апарар, ўўрине кожор деп бир де сўс айтпаганыс. Ак-боро бистин айылда ат кемине јетире чыдаар.

И. Сабашкин.

ТАРБАГАНДАР.

Боро-Тал ла Јўс-Тыт деген эки суу бириккен белтирден Чуйдын суузы башталып агат. Бу эки суунын ортолыгында ла Чуйдын суузын јакалай учы-бажы јок куба-сары чўл јадат. Бу чўлдў кату кулузын ўзўр, ума јок тўгўзўктўр кўрўнет. Бу јерлер — тарбаганнын турлузы. Олордын каскан ичеендери јердин алдыла ўткўштелип барып јадат. Кириш ле чыгыш эжиктерин бачым таппазын.

Тарбаган сўрекей сескир ан. Ол тойо јемзенип алала, ичеенинин јанында каруулда содойып

калган отурар. Мындый учуралда ыраактан төнөзөк туру деп көрөрүн. Же ол «төнөзөк» сени ажындыра көрүп алар, кетежиپ отурар. Онын жанына жууктап ла келзен, ол «сыйт» этире чочыдулу сыгырып ийеле, ичеенине калып, көскө көрүнбей калар. Жемзенип жүрген өскө тарбагандар ичеендерине тургуза ла кире берер. Жангыс ла каруулда турган тарбаган сергелен жүрер. Ол өскө-өскө ичеендерден бажын чыгарып, айландыра аяыктанып турар. Жеткер ырап жүре бергенде, өрө чыгыгар дегендий токыналу сыгырар.

Тарбагандар жеткерден жангыс ла бойын корулап турган эмес. Олор өскө дө андарды ла куштарды корулап жүргүлөйт. Бис орой күсте, сыгын айдын учында, туулардан Чуйдын чөлине түшкен текелер андап жүргенис. Ыраакта Боро-Тал ла Жүс-Тыт суулардын белтири көрүнүп жатты. Көк өлөңдү одордо текелер жүргенни бис ыраактан көрүп ийдис. Олор бисти сеспей, токыналу отоп жүргүлөген.

— Көрзөн, каруулчыгы ол туру! — деп, Салимжан айтты.

Мен аяыктандым. Эки мүүзи толголып калган теке ак жерде жаткан жалбак таштын үстинде каруулда турды. Кырлан ажыра ол бисти көрүп болбой турган эмтир. Бис олорго өнөлөп, табынча жууктап турдыс. Ак жерде турган текеге өнөлөп, жууктап аларга сүрекей күч. Анда-мында жажынып, жылгажактап, бис көп ой өткүрген эмтирис. Көстөгөн жерге једип келеле, араайынан өңдөйип көрөристе, текелер эки суунун белтирин көстөп баргылап жатты.

— Олор белтирге не барып жат? — деп, Салимжаннан сурадым.

— Амыраарга!

Мен алаң кайкап уктым. Белтир айландыра ачык, ак јалаң јер. Тарбагандардаң ла тӧнӧзӧктӧрдӧн ӧскӧ анда не де јок. Текелер анаар амырап брааткандарын кайкап турдым.

Текелер белтирге једип браатканы биске ыраактан кӧрӱнип туру. Тарбагандар оморды керекке бодобой, коркыбай да тургулайт. Теке јаба базып келгенде, тарбаган бир-эки алтам туура калып алат.

Текелер амыраарга белетенет ошкош, јерди јытап кӧргӱлейт. Јерди чапчып ийеле, омор неден де јалтанбай, амырап јаткылай бердилер. Бу тужында омор ненин де учун каруулчык тургуспандар.

— Каруулчык ненин учун јок? — деп, Салимжаннаң сурадым.

— Оморды тарбагандар каруулдап јат! — деп, Салимжан айтты.

Текелер тегин ајалгаларда тоқыналу амырап уйуктап болбойтон эмир. Омор јаантайын ойгонып, ары-бери ајыктанып, кулактарын селип тындап, конжоор тумчуктарыла јыт тартып, јаантайын сергелен болуп, јӱк ле ӱргӱлеп јаткылайт. Је бу учуралда омор тарбагандарга иженип, уйуктай бергендер. Ненин учун дезе, тарбагандар ач бӧрӱни де, кижини де бойынын јанына качан да јууктатпас! Јеткер јууктап ла келетсе, омор чочыдулу сыгырыжар. Текелер мыны јакшы билер, онын учун тоқыналу уйуктап јаткылайт. Омор амырап ла уйуктап аларга тарбагандардын турлузына ӧнӧтийин келип туратан эмир.

Бис ӧнӧлӧп, тӧнӧзӧктӧр ажыра јажынып, тарбагандарга ла текелерге сестирбезинен јууктап турдыс. Је кайдан... Калас иш болды. Бисти

тарбагандар ыраактан көрүп алала, сыгырыжа берген. Текелер ыраакта көрүнип турган тууларды көстөп, тоозын-тобракты көдүрип, мантажа берди.

Күн ажып браатты. Чуйдын телкем чөлдөринде салкын башталды. Чөл сары кумак тоозынга бүркеле берди. Тарбагандар ичеендерине киргиледи. Бүгүн база аң көрөр арга жок. Күн үрөлгөн, жанар керек.

Алу жок то болзо, же күн калас өтпөди. Аңдар бой-бойын жеткердег каруулдайтан кылык-жанду ла эп-сүмелү болгонун ол күнде көзимле көрүп, билип алдым. Мынызы алудан артык!

К. Төлөсөв.

ТАНЫБАГАН.

(Куучыннан алган үзүк)

Анайда жуу-чак божогон. Солдаттар бирден-экиден жанып баштадылар. Бир солдат жанып келген турар—бистин адабыс эмес. База бирүзи жет келер — база ла бистийи эмес. Учы-учында чөкөй дө бергенис. Озо келген солдаттардын айдыжыла болзо, октябрь айдын учында ба, эмеze ноябрь айдын баштапкызында ба — бастыра фронтовиктер жанар.

Бис энем-сулар ол ойди база коркышту сакый бергенис.

Чындап та, октябрьдын учында бир чанак солдаттар журттын үстиги жанында айылдарда келип түшкен дештилер. Мен бу уккан солунымды энеме түргөн ле келип жетирдим. Солюктап та турганым коркыш, айдынып албай да турганым андый. Бир сөс чыгар, экинчи сөскө туктурылар турум, энем үнин бийиктедип ийди:

— Једеен уул дейт, эмдиге јетире сös тö ондоп айдып болбос.

— Бу не не, эне. Öрöги айылдарда дезе, туку не не...

— Чимиригинг арчы дейдим. Айла эзенде школго баратан дейт.

Мен катап ла јазанып алала, эрмегимди баштадым.

— Эне, туку öрö не, туку кем-эште дезе бир чанак јара-аш, јара-аш кийимдү солдаттар келген.

Энем менинг öкпöөрип турганыма тынг сүүнбеди де, је кату да сös айтпады. Јаңыс ла тунгак үниле кулактааш бөрүгимди буулап јада айдат:

— Адаг барарда, сен жүк ле үч јашту болгон. Сен адагды таныбазыг да јолду. Кичинек бала нени танийтан эди. Је айса болзо, адазы уулын танып ийер. Балдарла кожо ол солдаттар түшкен айылга бар, балам. Айса болзо, адаг сени танып ийер. Јүгүреер, балам, жүгүреер.

Бис бир түней «боркылар» ол айылга күр-мар једип ле бардыс. Мында кезиги ыйлап јат, кезиги окшожып јат, кезиги бијелеп јат.

А мен кирип ле барала, сананган сагыжым: «Бу былардын кажызы мениг адам не? Ончозы ла јараш кийимдери јалтыражып јат. Эмди кажызы келип кучактагай не?..»

Мынайда сананып турганчам, кандый да келин бистерге, «боркыларга», бир-экиден пряник, конфет берди. Эмди мыны чайнап туруп, сыранай ла јуук отурган солдат јаар бир эмештен, јууктадым. Онын тизезине араай табарып ийеримде, мен јаар јылу көрөлö, ада-энемди сурады. Мен айдып береримде, ол бажымнан сыймайла, јаагымнан окомдоп салды. Мен анайда үч кире солдаттын

янына јууктап јүргенчем, байагы ла келин колыла имдеп, кулагыма шымыранат:

— Бу пряниктен, конфеттен алаала, тышкары барып ойноп јүреер, балдарым. Онон башка бу јаан улустар слердин буды-колоорго базардан айабас. Тышкары барып, јуунап, јажынып ойногор, балдарым.

Чындап та, ол келин бистерге карманыска конфет-пряниктен салала, тышкары чыгарып ийди. А менин энчикпей турган немем — адамды ла көрөргө, чырай-бажы та кандый кижиге?

Бистер тышкары чыгала, эмди кырутып калган көзнөктинг алдына келдибис. Туранын ичиндеги тал-табыш угулып та турза, је улустын јүстери көрүнбей турган да. Айдарда, ончолорыс ла кырутып калган көзнөкти тилдерисле ойо кайылытып алып, туранын ичин ширтей бердис. Солдаттардын медальдарын, бөрүктериндеги чолмондорын, каткырып ийгилеерде, чырайларынын жарыктарын! Оны тен тегин сөслө јартап айдып албагадый эмтир. Мен мыны ончозын көрүп чыдашпай салып, бодоп ло айда салып ийдим.

— Көрөөр, уулдар, менин ајам мынаар ол отуры.

— Кажы, кажы?! Мынаар ол саалдузы ба?

— Јо-ок, мынаар ол каткырып отурганы.

Та кемизи де айда салды:

— Мо, ол Сазыйдын таайы дебей кайтты.

— Мен ойноп турбай, уулдар. Менин ајам мынаар ол, столдын учында отурганы. Мен слерди кайдар эмеш деп турбай. Бот, менин ајам ол — деп, тоно берген көзнөкти тилимле катап ойгон ајас јык ла салып ийдим.

Уулдардын та кемизи де менин сөзимди кезе сокты:

— Мо, ол менин жестем, Чуулаш эжемнин өгөөни деп жангы ла энем айтты не. Сенин ажан ол эмес болбой.

Мен бу коронго чыдашпай, ачынбаан кижил болуп уулдардын үсти орто бардым:

— Же айса айдып бер, менин ажан кажы? А мен бойым билерим кажызы.

Мынайап ла турала, байагы ойдыктан шыгалап ийзем, бу менле кожо момондоп турган Жыман бир солдаттын койнында отуру. Солдат оны жытап, окшоп туру. Мыны көрөлө, ичим та канайда берди болбой, оны тегин сөслө айдып болбос.

Бис ол энирде көп катап турага кирип-чыкканыс, бастыра солдаттарды да эбирип келгенис, же бисти, төрт пө, беш пе кире уулды адаларыс таныбаан эди.

Ж. Кыдыев.

БАЛДАР-СУУЗЫ.

Бистин журттан ыраак жокто бийик сойок турат. Онын бажында маяк туруп жат. Бис ол маякка жылдын сайын мангырлап, сарапчандап¹ чыгып туратаныс. Маяктын чике баш агажына кызыл флаг көдүрүп, төзөгө агажына ады-жолысты бичип жүрөтенис. Кырдын эдегине каа-жаа чет агаштар, тыйрык-мыйрык кайындар өзүп жат. Ол кайанын алдында жалбак таш жадыры. Таштын алдынан суу чыгарга турган айалга бар. Кумак-балкажы суу-лу-у-у.

— Мыны жазап ыра казар керек — деп, Мырчык бир катап шүүлте этти.

¹Сарапчан — көжине, сарапсын.

— Чындап та, казып көрөктөр. Суу чыгып келер болор бо? — Ончобыс Мырчыкла жөпсиндис.

— Суу чыкса, ичип турарыс — деп, Сандрай сүүнөт.

— Айса-болзо, аржан суу чыгар? — деп, Айана айтты. — Аржан суула улус эмденип турбай.

Эртенгизинде балдар күректү, ломду келдилер. Жалбак таштын алдын тереңжиде казып, суу akkaдый жол ыра кастылар. Же суу көндүрө чыга акпайт. Чичке темир трубаны эптей кондырып, бир учына шил банка тозып салдылар.

— Эртен келип көрөрис. Эмди ле суу кайдан чыга конуп келер ол — деп, Шуну жартады.

— Шилдин оозына ваталу марля ороп салайын. Тамган суу ару болор. — Айана карманынан ак вата чыгарып, иштене берди.

Анан балдар кырдын эдегинен чечектер үзүп, не ле керегинде куучындажып, ойноп жүрдилер. Өркөлөр олордон качып калактажат. Куйруктары торт чычан-чычан эткилейт. Өрө кейде тайлонко көкийт.

— Көрзөөр, көрзөөр! Тайлонко өркө минип алган барат! — деп, Мырчык колын төмөн уулады.

Бис куучын-кубыйысты токтодып, төмөн көрдис. Бир тайлонко өркөнүн үстине минип алган мантадып баратты. Айла тен үйт-үйт деп сыгырып турат. Өркө ичегенге кире конордо, тайлонко ичегеннин оозына артып калды. Ол бир кезек ойготым отурала, сан өрө чанкыр кейге учуп чыкты. Анда торт жүзүн-жүүр үнденип, талбан кайнап турат. «Минген ады тырмакту, минген ээзи канатту» деп табышкак олор керегинде айдылган туру.

Ол өркөнийг ичегенине не кирип јат? Бир катап мен туй бөктөп салган ичегенге туштагам. Ташты алып ийеримде, анда өлүп калган тайлонго јаткан. Оны кем де бөктөп салган эмтир. Ичеген куру болгон болор. Тайлонго анда торолоп өлгөн—деп, Сандрай куучындады.

— Эх, анайда эдерге јарабас. Андый јараш кожончыны өлтүрерге јарабас — деп, Арана кунуга берген үниле айтты.— Ол кылык јаман, кинчектү!

— Ак-јарыктын үстине ан-куштар, бу ла өзүп турган чечектер јок болзо, кандый болгой не? — деп, Айана көк чечекти јытап айтты.

— Ол тушта айландыра ээн, кунукчылду, јүрүм јараш болбос эди.

— Јаңыс ла уйлар, койлор мөөрөжөр, маара-жар, чочколор күртүлдежер эди — деп, Макса каткырат.

— А не? Айана ла Максанын айтканы чын. Эмди чечектер, јалбрактар јууп алактар. Книгалардын ортозына салып кургадып аларыс — дейле, Айана чечектер јууп баштады.

— Кышкыда оморды јураарыс. Чечектерди көрүп, ай керегинде сананарыс—деп, Мырчык айтты.

Келер күн түш киреде балдар кара сууга једип келдилер. Ару соок кара суу шилге толуп калтыр. Темир трубанын учынан суу тарый-тарый тамчылайт. Шилде суудан балдар амзап ичтилер. Ол соок, је кандый да јымжак деп билдирет.

— Аржан суу, аржан суу! Удабас ол мынан көп агар! — деп, Сандрай сүүнип турганы коркышту.

— Бу тен кандый-кандый эм суу турбай! Ичип ийеримде, санаам тен јары-ык болеерт! — деп, Мырчык көкийт.

— Эбире таш чеден эдип салактар. Ол тушта мал-аш сууны кирлебес — деп, Айана айтты.

Анан балдар кара сууны эбиреде таштар чогул чеден аайлу неме эдип салдылар. Эмди суунын чыгып турган јерин кой-эчки јүрей баспас.

Күннен күнге кара суу арбынду чыгат. Балдар ого улай келгилеп, оны кичеегилеп, соок, јымжак суузынанг ичип јүргүлөйт. Эм тургуза онын агыны јаан эмес.

Бир катап балдар келерде, сууда кем де болгон ошкош: јанында кайында ак јалама элбирейт.

— Јаан улустаң мында кем де болгон турбай. Көзөөр дө, удабас кыйралар мында элбирей берер.— Макса ак јаламага көргүзип айтты.

— Суу ончо улуска тузалу. А јаламада јаман неме јок: ол јаан улустың байы — деп, Шуну јааназынанг укканын айдып туру ошкош. Онон балдар сууданг ичкилеп, јүстерин јунуп алды. Не аайлу серүүн дезеер! Соолбойтон ло болзо...

— Кара суула урушса, ол чыкпай токтоп калар. Кайдан-кайдан өскө јерден чыгар, айса чыкпас. Јаан улус анайда айдыжат — деп, Айана энезининг айтканын эске алынды.

— Онызы чын, нөкөрлөр. Бистинг суула кем де урушпас — Мырчык нөкөрлөрин бүдүмјиледи.

Күске јетире бистинг суу тен јозооры ла јаанап, агып јатты. Кайында ак јаламалар көптөп калган эмтир: байла, јаан улус суу алып, ичип, јунунып турган болбайсын.

Бу сууны балдар јазап агысканын јурт улус ончозы эмди билер. Онын учун бу кара сууны «Балдар-суузы» деп адагылап алгандар. А балдарда не болзын. Оморкоп, сүүнгилеп ле јүрүлер. А не оморкобос, сүүнбес? Јакшы керек эткени јажына ундылбас.

ЧЕЧЕКТЕР, ЧЕЧЕКТЕР...

— Якшылар ба, чечектер! — деп, мен олорло, кижичилеп, якшылажып жүредим.

Чечектер, чечектер... Олор «якшылар!» дегендий араай якшылажат. Күзүңгичечектер узун кирбиктерлү чанкыр көзин ачып, араай-араай шыгырап, күлүмзиренип ийди деп, меге билдирет. Ончо ло чечектер эртен турадагы жарык күнге баштангылап алган тургулады. Чечектердин ачык жүзүндө ару чалыннын тостокторы мызылдайт.

Чечектер, чечектер... Олорды сен кайда ла көрөрүн: жалаңда, аркада, кырда, аралда, саста... Энем чечектер өскүрерге сүреен сүүр кижичи. Бистин туранын көзнөктөрүнүн алдында жүзүн-жүүр атту, өңдү чечектер жас ла келзе, жарангылап өскүлей бергилейт. Энем чечектерди кыжы-жайыла туранын ичинде ле тышкары өскүрет. «Чечек — ол ар-бүткөннүн кеендиги, жүрүмнүн база бир сүүнчизи» — деп, энем айдат. Ончозы тен чып ла чын не, балдар. Жердин үстүндө чечектер сүүбес кижичи жок болор.

— Ай, кандый ару, ароматту кей! Тынарга кандый жеңил, тату — деп, ыраак городтон келген бир турист сүреен сүүнгени санаама кирет.

— Деремнеде ол тен кирелү эмей — деп, мен айткан эдим — ол ту чанкыр кырларга барган болзоор...

— О-о, быян болзын слерге! Бис андый кырларга кыйалта жок барарыс. Бис Омск городтон — деп, келген туристтер тын сүүнип тургулаган.

Эртен тура чечектер күнчыгыш төөн, түште күнтүштүк төөн, түштин кийининде күнбадыш төөн баштангылап алган тургулаар. Олор күнле кожо

эбирип туратан эмтир. Күн ажа берзе, чечектер баштарын бөкөйтип, чечектерин кумынып ийет. Онойдо күн чыкканча тургулайт. Мен бодозом, олор амырап, уйуктагылап тургандый.

Түште көрзөөр, чечектердин үстинде канча кире тындулар учкулап жүргүлөйт. Иштенкей адару сыр кожонло тату мөт жууйт. Көбөлөктөр талбан кайнап, бир чечектен база бир чечекке отургулайт. Жүзүн-жүүр конгыстар да чечектерде база отурат.

Jaан эмес жажыл аспан ромашканын үстинде отуры. Теп ле тегин отуры: тату нектар да сорбойт, канаттарыла талбандабайт та. Араай келген эзинге ромашка ары-бери жайканат, аспан кожо жайканат.

— Аа, сен тайноктоп турган эмтиринг не! — деп, сүүнчилү кыйгырып ийдим.

Чындап та, чечек ары-бери жайканарда, аспан ого жакшызынып, көзи тостойгон тым отурат. Бат, күрүм, сүмелү ле база!

— Сен түш, узун бут! Ромашкага база күн көрөр керек! — деп, мен аспанды сабарымла кезеттим. «Сенин керегин жок!» — дегендий, аспан жаргак канаттарын кыгырадып, ойто ло жайкана берди.

— Жок туру, нажы, тайноктогон болор! Ромашканы көп кыйнаба, көп кулданба! — Мен ус сабарымды аспаннын чике ле тумчугынын алдына көргүзеримде, аспан уйалган чылап, жер төмөн калый берди.

«Быйан болзын, кижил!» дегендий, ромашка ары-бери жайканып ийди. Анаң ару апагаш каткызыла каткырып, чаңкыр тегериде күнге удура чечек-жалбрактарын жайа салып ийди.

А эбире дезе чечектер ле чечектер... Бу — жүрүм, бу — ырыс...

Өскө албатылардын литературазынан.

М. Пришвин.

АГАШТЫҢ ЭТАЖТАРЫ.

Агаш аразынын аң-куштарында бойлорынын этажтары бар: чычкандар тазыл алдында ичеендү; тоорчыктый жүзүн-жүүр оок кушкаштар уйазын жерде жазайт; бычыртка жырааларда уйалайт; көңдөйдө уйа жазаар кушкаштар — томыртка, көктөш, мечиртке — уйаларын оноң бийикте жазайдылар; агаштын бажында чыгара башка-башка куштардын уйазы болот. Агаштын эң ле бажында өскө тындуларды тудуп жийтен куштардын ла кан кереденин, карчаганын уйалары. Улус кандый да этажта жадар аргалу, же агаш аразында кандый ла ук куштардын ла аңдардын бойлорынын этажы бар.

Бир катап аңдап жүреле, кургап калган кайыңдарлу ак жерге келдибис. Көп сабада кайың канча да жашка жетире өзөлө, кургап калат. Өскө агаш кургаганда, онын чобразы түжүп, жабынчызы жок агаш чирийле, жыгылып жат; кайыңнын чобразы дезе качан да түшпей жат; онын учун карып, кургап калган кайың, чирип те калган болзо, өзүп турган ак кайыңдый турат. Же оны тыгыда ийде салып ийгенде, ол сынып, туш башка чачыла берет.

Андый агаштарды жыгарга коркышту да болуп жат: сынып, туш башка чачылып турган агаштын сыныктары бажынга да тийерден маат жок. Же бис, аңчылар, оноң коркыбайдыс, андый агаш көргөнисте, оны жыгарга күүнзейдис.

Андый чирик кайыгду акка келеле, бир жаан кайыгды ийде салып ийдис. Ол торт ло ооктоло берди. Анда уйалу көгдөй бар болгон эмитир. Агаш жыгыларда, көктөштүн уядагы балдары алдырышпаган. Олор уйала кожо көгдөйдөн чачыла берген. Бисти ада-энезине бодоп, курсак сурап чыйкылдажып турдылар. Бис жердин кыртыжын казып, онон курт таап, олордын оозына салып турдыс, олор јудуп ийеле, база ла чыйкылдажат.

Анча-мынча болголокто ада-энези эки жаактары бултайышкан, оозында курт тиштенип алган келеле, жанындагы агаштын будагына отурдылар.

— Эзендер бе, кару најыларыс. Слерди түбекке түжүрдис: мынайда беретенин билбегенис — деп, бис олорго айттыс.

Көктөштөр каруузына биске нени де айдып болбодылар, не болгон, агаш кайда, балдары кайда болгонын олор билип болбой турдылар.

— Олор бистен бир де эмеш коркыбай, коркышту чочып калган, будактан-будакка учкулап турды.

— Олор бу мында, олордын чыйыкташканын, слерди кычырып турганын уксагар! — деп, жерде јаткан уядагы балдарды көргүзип, айдып турдыс.

— Је көктөштөр нени де укпай, амыр јогынан ары-бери учуп, бойынын этажынан јерге түжер күүни јок болдылар.

— Айса, олор бистен коркыгылап турган болор бо, јажынак.

Бис јажына бердис.

Балдары чыйкылдажарда, ада-энези де ары-бери учуп, база чыйкылдажат, је јерге түшпей турдылар. Куштар, кижичилеп, этажтан-этажка көчпөй јат деп, бис билип алдыс. Олордын балдары

этажла кожо јоголып калган деп, олорго бодолып, турды.

— Ой-ой-ой! Слер кандый тенектер! — деп менин нөкөрим айтты.

Андый јакшынак көөркийлердин нени де ондобой турганын көрөргө каткымчылу да, ачынчылу да болды.

Айдарда бис коштой турган кайыннын бажын уја болгон кемине түңейлеп кезеле, јерде јаткан ујалу көңдөйдү ого салып койдыс.

Је биске јажынып узак турарга келишпеди: бир канча минуттын бажында ырысту ада-энелер балдарыла тушташты.

А. Гайдар.

ЈУУ-ЧАК ЛА БАЛДАР.

Фронт јаар баратан јолдо — темир јолдын тылдагы станциязы. Водонапорный башня¹. Тўс, карган эки терек. Койу карганаларга курчаткан, кирпичтен эткен јабыс вокзал. Јуучылдардын эшелоны токтой тўшти. Колдорында тозокту бу јурттын эки уулчагы вагонго јүгүрүп келди.

— Бороноттын баазы канча? — деп, лейтенант Мартынов сурайт.

— Слерден акча албай јадыс, нөкөр командир, — деп, уулчактардын јааны каруузын берди.

Уулчак кериктенбей боронотты стаканга чоґо салып турганынан улам боронот шпалдардын ортозындагы изў тобракка төгүлет. Салып берзин

¹Водонапорная башня — јердин алдынан суу сорды-
рар башня.

деп тудуп турган котелокко ол боронотту стаканын көңкөрип ийеле, бажын өрө канкайтып, ыраакта күүлешти тыгдап, жарлайт:

— «Хенкель»² күүлөп жат... Ух!.. Ух!.. Токтой берет. Слер коркыбагар, нөкөр лейтенант, туку бистин истребительдер³ учуп браадылар. Мында немецтерге тенериле де өдөргө жер жок.

Ол тозогын колына алала, онон ары жүгүрди. Вагоннын жанында жети жашту, өдүк жок, ак чачту карындажы арткан. Ол ыраакта адып турган зениткалардын табыжын угуп, жартайт:

— Угуп тураар ба! Туку анда жызырада адып жат.

Уулчактын айтканы лейтенант Мартыновты жилбиркетти. Ол полго отуруп, будын вагоннын эжигинен, салактада чыгарып алала, боронотторун жип, сурайт:

— Гм! Уулчак, ол жууда улус нени эдип жат?

— Адып жат, мылтыкты эмезе пушканы шыкайла, адып ийет — деп, уулчагаш жартады.— Божогоны ла ол.

— Онызы не дегени?

— Не дедер бе? — деп, уулчак өөркөп айтты.— Мажыны кайра араай тартала, божодып ийзе, өлгөни ле ол.

— Кем өлөр, мен бе? — Мартынов, чырайы кубулбай да, бойынын төжине сабарыла түртөт.

— Жок,— деп, уулчак командирдин ондобой турганына кайкап, өөркөп кыйгырат.— Кандый да тонокчылдар келеле, сарайлардын ла турачактардын үстине бомбалар таштайт. Туку анда жаанак-

² «Хенкель» — немецкий самолёттун ады.

³ Истребительдер — түргөн учушту кайучыл самолёттор.

ты, өлтүреле, эки уйды туш-башка үзе тарткан. Бу слер колмылтыкту, бойыгар десе канайда жуулажатынын билбей жадыгар — деп, ол каткырып, лейтенантты уйалтты.

Лейтенант Мартынов унчукпайт. Оны айландыра турган командирлер каткырыжат.

Паровозтын кыйгызы угулды.

Ары-бери боронот садып жүрген уулчак чугулданган карындажын колынан јединип, турган јеринен кыймыктаган вагондор јаар базып, ого чөйө айдып жартайт:

— Олор билер! Олор кокырлап јат! Олор андый улус ине, сүүнчилү, јалтанбас, јардак! Поезд атанып јадарда, меге бир командир бир стакан боронот учун үч салковойдын чаазын акчазын берген. Мен вагонды ээчий жүгүргем ле жүгүргем. Андый да болзо, је акчаны вагон јаар сугуп ийгем.

— Бот!.. — уулчак бу керекти јарадып, бажын кекиди. — Сеге не!! Ол оныла жууда квас эмесе ситро садып ичсин.

— Бу сенинг тенегинди! — деп, јаан уулчак базыдын мендедип, вагонго тендежип айтты. — Жууда оны ичип јат па? Сен меге тың јапшынбазан! Бажынды булагдатпа! Ол бистин истребитель. — «И-16», немецтердийи десе чөйө, үзүктелип күүлеп јат. Жуу-чак экинчи айга чыгара өдүп јат, сен десе бистин самолетторды таныбай жадын.

Жуу-согуш өдүп турган јер. Күнчыгыш јаар токыналу одорлорго брааткан колхозтын үүр малына машина јол берип, токтой түшти.

Кабинанын текпиштерине он беш јаш кирелү уулчак секирип чыкты. Ол нени де сурайт. Уйлар мөөрөжөт, көдүрилген тоозыннын ортодо узун камчы тарсылдайт. Мотор таркырап, магдайыла радиаторго сүзүп албаганча, јолдон туура чыкпас,

аайланбас уйды айдап, шофер машинанын сигналын чугулду берет. Уулчакка не керек, биске јарт эмес. Калаш? Акча?

Онын кийинде кенетийин јарталат:

— Блар, эки патрон берзеер.

— Патрондор сеге не керек?

— Тегин ле... кереес эдип.

— Кереес эдип патрондор бербей јат.

Ого гранаттын үстиндеги үйттү кабыгын ла огын чыгара адып койгон јалтыркай патрон бердим:

Уулчактын эриндери тартылыжат:

— Онон кандый туза?

— Ээ, көөркий! Сеге тузалу болгодый кереес керек пе? Айса болзо, сеге бу јажыл болуштопты эмезе јымыртка кеберлү кара гранатты беретен бе? Айса болзо сеге машина сүүртеп апараткан, танктар адатан пушканы колбудан алып беретен бе? Машинага кирип, төгүндебей, бастыразын чике айт.

Учына јетире чыгара айтпай турган куучын башталды, је онызы биске тегин де јарт.

Койу агаш эбиреде курчады, јолды кечире терен јуукалар јатты, суулардын јараттарында кулузынду јиткек састар чөйилип барган. Адалар, таайлар ла јаан карындаштар партизан болорго баргылайт. Је ол эмди тура кичинек, андый да болзо эпчил, јалтанбас. Ол эбиреде төртөн километр јердеги кичинек кобыларды ла калганчы орык јолдорды бастыразын билер.

Ого бүтпес болор деп коркып, ол клеенкага орогон комсомольский биледин койнынан чыгарып берди. Онон артык көп неме айтпай, жарылып тоозындалган эриндерин јалап, ол токынабай сакыйт.

Мен онын көзи жаар көрүп турум. Окту оксалгышты мен онын изү колына салдым. Бу оксалгыш — менин мылтыгымнан. Оны меге бичип салган. Бу беш патроннон чыгара аткан октор барар жерине чике једерине мен аланзыбай турум.

— Сенин адын кем?

— Яков.

— Уксан ла, Яков, сенде мылтык јок болзо, патрондор сеге не керек? Сен не, куру кринкеден адарга турун ба?

... Кош тартар машина ичкерледи. Яков текпиштен түжүре секиреле, аайы јок нени де сүүнчилү кыйгырат. Ол каткырып, мени ээчий сабарыла јарты јок кезедет. Онын јанында айланыжып турган уйдын мурдына јудруктайла, көдүрилген тоозында көрүнбей барды.

Ой, јок! Бу уулчак оксалгышты куру кринкеге салбас.

... Балдар! Олордын он мундар тоолуларына јуу-чактын шыразы база тын ла једишкен, ненин учун дезе амыр јаткан городтын үстине таштаган фашисттердин бомбазы јаан да улусты, кичинек те балдарды өлтүрет. Ада-Төрөл учун өдүп турган јуу-чак оок уулчактарды ла кызычактарды јаан да улустаң көп санааркадат.

Олор Информбюронын јетирүзин калганчы точкага јетире ајарулу угуп ат-нерелү керектерди ундыбаска албаданып, геройлордын ады-јолдорын бичип аладылар.

Олор фронтко бараткан эшелон черүлерди учы-куйузы јогынан күүнзеп үйдешкилеп, фронттон шыркалу јангандарды учы-куйузы јок сүүнчилү уткыйдылар.

Мен бистин балдарды терен тылда, јуу өдүп турган чочыдулу јерлерде, керек дезе адыш өдүп

турган јерде, көргөм. Олор кайда ла иштеерге кичеенгилеп, керек дезе атту-чуулу да керектер әдерге белен болгондорын көргөм.

Јуу-согуштын алдында бир суучактын јанында мен бир уулчакка јолуккам.

Ол табылбай калган уйды бедреп тура, јолын кыскартарга сууны әжинип кечеле, кенетийин немецтер турган јерге кирип барган. Картаны көрүп, нени де узак куучындажып турган фашисттердин командирлеринен ол үч ле алтам ыраагында, јыраанын ортозында, јажынып алган отурган.

Ол биске једип келеле, нени көргөнин бастыра-зын куучындап берген.

Мен оноң сурагам:

— Акыр! Олордын јаандары нени айтканын сен уккан инен, онызы биске сүрекей керектү.

— Нөкөр командир, олор немецкий тилле куучындашкан ине! Айдарда ого мен айттым:

— Немецкий тилле куучындашканын билерим. Сен канча класс божоткон! Тогус па? Сен куучыннан нени-нени билип алар учурлу болгон!

Ол колыла кунукчылду ла өөркөп јангып айтты.

— Эх, нөкөр командир! Мен бу тушташ керегинде ажындыра билген болзом...

* * *

Јылдар өдөр. Слер чыдап јаанай беререеер. Ол тушта иштин кийнинде амыраар өйдө, качан да, Ада-Төрөлгө кату күндер болордо, слер тегин баспай, колды бош салып отурбай, кижии күүни јок фашизмге удур тартыжуда бойыгардын ороно-орго, күчи јеткенче ле болуш јетиргенигерди сүүнип эске алынарыгар.

С. Самсонов.

«ЈАНА БАСПАЙ ТАРТЫЖАРЫС!»

Коммунист Павлов Төрөлине једерге јарты јок јолдорло јүре бергени удай берди. Ол кичинек најыларыла јакшылажып браадала, ойто Советский Черүле кожо келип, оморды фашистский кыйын-шырадан јайымдап алар болуп сөзин берген.

Јай өдүп, күс божоп, кыш келди. Эльза Карловнанын туразында госпитальдын бөлүги ачылды.

«Сталинград», «Москва», «Волга», «Ленинград» деген сөстөрдү шыркалу солдаттар улам ла айдыжып турганын уулчактар ла кызычактар угуп турдылар.

«Немецтер эмди кайда? Айса болзо, омор эмди Сталинградта эмезе Ленинградта?» — деп, балдар санангылайт.

Је фашисттер Россияда суралтазын алып турганын балдар калганчы өйлөрдө унчукпай барган Эльза Карловнанын бүдүжинен ле шыркаткан улустын куучындарынан билип алдылар. Бир катап Жора шыркаткан солдаттан јалтаныш јоктон мынайда сурады:

— Россияда кандый — гут, жакшы ба?

— Нихт гут, коомой! Орустын кыжы коомой, орустын Катушазы коомой! «Ол Катуша дегени не ол андый?» деп Жора немецтен сураганы, ол оныла куучындашканы керегинде айдарда, кызыкчактар соныркажып, оны жартап берзин деп сурап турдылар.

— Барып, олордон угыгар! — деп, Жора ийнин кызынды. — Кандый да Катуша керегинде айдышкылайт: «Катуша «пук-пук», Катуша «пук-пук». Мен олордын куучынынан нени де ондоп болбогом.

— Ол Катуша деп кем ол андый? — деп, Шура токынабай турды.

— Байла, Катюша — ол героиня... — деп, Люся бодоштырып айтты. — Билип турун ба, албатынын героинясы. Жалтанбас, оморкок, неден де коркыбас. Ол фашисттерди кырып жат, бистинг бастыра төрөлиске онын жакшы ады-чуузы жайылган. Бот фашистский жуучылдар коркыганынан улам «Катюша! Катюша!» деп айдашкылап жат. Катюша керегинде кожон сагыжаарга кирет пе, балдар? — Онон Люся араай кожондоды: — «Чечектеген яблоня ла груша... »

Катюша — ол албатынын героинясы деп, балдар сананып алдылар.

Удаган жокто Жора база жангы солун табыш экелди: фронтто Эльза Карловнанын өбөгөни — Фриц Эйзен өлгөн.

— Бойум көргөм — деп, Жора түргендеп куучындады. — Ого айландыра карартып койгон пакет экелип бергендер. Ол онын кырын жыртып ачала, листок жаар көрөлө, кенетийин чыгыра берген: «Фриц, Фриц! Майн Фриц капут!..»

Эйзеннинг имениезинде госпиталь ачылган
өйдөн бери Люсяга ла Шурага уйлар саадырбай,
картошко арчытпай, шыркаткандарды азырай-
тан калашты быжыртпай баргандар: ологро чек
бүтпей тургандар. Кызычактар эмди жаңыс ла
комнаталар јунгылап, печкелерге от салып, уул-
чактарла кожо өлөң керткилеп, уйларды азыраа-
рына болушкылап тургандар.

Жора алдындагы ла аайынча јаантайын кан-
дый бир солундар экелип турды. Бир катап ол
кызычактарга јүгүрип келеле, сүүнчилү айтты:

— Германияда траур¹! Сталинградтын јанын-
да өлгөн фрицтер учун мүргүп јадылар!

— Сен оны кайдан уккан? — деп, Шура сура-
ды.

— «Сталинград, Сталинград» — деп, бастыра
немецтер айдышкылап јат. «Бастыра немецтер
бистин Сталинградты кайдан билгилеп јат?» —
деп, мен Макстан сурагам. «Слердин орустар анда
ат-нерелү јуулажып јат» — деп, ол меге каруузын
берген. Ол анайда айдала, бойы дезе күлүмзиренип
ийген.

— Эх, Москваны угатан болзоос!.. — деп, Люся
айдала, јаан үшкүрди.

Вова кирип келеле, айтты:

— Бастыра Германияда траур! Билдигер бе?
Траур!.. Бистин Сталинград фашисттердин колко-
зына туда берген!

Вова тың сүүнип, јендерине кара бөс таңгып
алган көп немецтерди көргөм деп, куучындады.

— Макс таңу јок јүрүп јат — деп, Вова оноң
ары куучындады. — Мен оноң мынайда сурагам:
«Бу ончо улус јендерине кара бөс таңгылап алган,

¹Траур — өлгөндөргө кордоп, кара кийимду јүргени.

сен, дезе не тангып албаган!» Ол каруузын берди: «Мен, байла, менин өлгөниме траур болорын удабас сакып алар болорым». — «Ол ненин учун андый!» — деп, мен оноң сурадым. Ол дезе каткы-рала, жажытту айткандый, араай, айткан: «Бис «јенүлү» јуулашканыстанг улам удабас, байла, мендий бастыра кенектерди кўнчыгыш фронт јаар аткаргылаар, фюрердин бойын да корыыр кижии артпас деп сананадым». Ол анайда куучындаарда, мен: «Макс немец те болзо, је јакшы кижии» — деп санангам. Билдеер бе? Бистинг улус Сталинград-тын јанында фашисттердинг суралтазын берген, ох, тын берген!..

— База берерлер!.. — деп, Жора кошты.

— Чып-чын! Удабас Германияга да једип келер! Павлов бисти јайымдап аларга удабас келер! — деп, Вова куучынын божотты.

Английский ле американский самолеттор городты улам сайын бомбалап турар боло берди. Эльза Карловнала кожо городко јаантайын барып турган Вова ол бомболоштордонг улам жемирилген тураларды көп көргөн. Је городтын јуугында турган завод ненин де учун бүдүн туратан.

Бомболош болуп турган өйдө имениедеги бастыра улус подвал јаар киргилей берет. Подвалга јаңыс ла балдар кирбейтен. Онызы балдарды сүрекей сүүндиретен, ненин учун дезе, андый өйдө озор сагыжына ла кирген немени эдер аргалу болгон.

Бир авиационный табару болуп турган өйдө обоолордогы өлөңди өртөөр деп Вова сананып алды — онын өлөңгине бомбо түшкен деп Эльза Карловна санангай.

Самолеттор, алдындагызы ла чылап ок, кене-

тийин учуп келгендер. Немецтер подвал жаар кире бердилер, Вова десе обоолор жаар жүгүрди. Өлөңди кажы жанынан өртөзө, жакшы болор деп, ол жолой сананып браатты. Бажыстын үстинде, тенгериде, самолеттор күйүлөжөт, кайда да зениткалар тирсилдеде аткылайт, городто бомболор жарылат.

Вова арып, терлеп ле коркып калган ойто келди.

Ол усадьбага ойто једип келеделе, бойынын јастырганын билип ийди: усадьбадан обоо жаар барган ис карда иле јарт көрүнүп јатты. «Меге озо баштап агаш жаар барган јолго чыгар, ононг обоолор жаар бурыыр керек болгон. Мен, укумал десе, јаланг жаар усадьбаданг көнү баргам!» — деп, Вова тын санааркады.

Вова өртөп ийген обоо јалангга канайда јалбырап күйүп турганын балдар күйүлелердин уязынанг көрүп турдылар. Олор најызынын жүзин көргүлөп ийеле, коркый бердилер.

— Не боло берди? — деп, Жора сурады.

— Мен јеткерди әдип койдым ошкош. Бастыра керекти билгилеп ийерденг маат јок! — деп, Вова каруузын берип, кандый керек болгонын куучындап берди.

— Айза болзо, кар жаар — деп, нөкөрин Жора токынатты.

Бу түнде балдардын кемизи де көс јумуп уйуктабады. Шура танары јуукта тышкары чыгара жүгүрип, ойто сүйүнчилү келди.

— Кандый тын кар жаайт! Чек јалбак-јалбак кар жаап јат!..

Эртен тура Шура комнаталарды јуунадып тура, кандый да суйук немелү ампула таап алала, оны неге-неге керек болор эмеш пе деп, карманына сугуп алды. Түште ажанып отурала, ол бойынын

таап, алган немезин эске алынып, оны Жорага көргүсти.

— Сен бу мыны не деп бодоп туруң?

Жора ампуланы алала, айландыра тудуп көрүп, бичигин кычырып, бойынын курч көзиле Шура жаар көрүп айтты:

— Бу стрихнин!

— А ол неге керектү?

— Бөрүлөр корондоорына керектү — деп, Вова нөкөри учун каруузын берди. — Бистин жуук жаныста карган анчы журтаган болгон, ол кышкыда бөрүлөрдү стрихнинле корондоп өлтүрөтөн.

— Оны меге бер! — деп, Жора энчикпей барды.

— Жок, бербезим — деп, Шура каруузын токыналу берди.

— Ол сеге не керектү? Берип ий — деп, Люся айтты.

Же Шура ампуланы карманына салып, имдеп ийеле жүрө берди.

Обедтин кийнинде Жора Шураны бедреп таап алала, оны бойына кычырып, ого араай шымыранды:

— Меге ол шиличекти берип ий.

— Сеге ол не керек?

— Берип ий! — деп, Жора турумкай сурады. — Уйларды ла чочколорды корондойтом. Ол сүрекей макалу неме болор!

— Уйларды ла чочколорды ба? — деп, кызыкчак сурады.

— Эйе.

— Кем жок, сонгында — деп, Шура айдала, жүгүрө берди.

Энирде имениеде таныш эмес офицер көрүнип келди. Россия жаар фронтко барып жаткан бойынын отрядын онын айлына бир эмеш амырадып аларга,

айыл ээзи үй кижиден ол жоп сурап турганын Шура уккан.

Солдаттар ограданын ичине киргилеп, жендерин түргүлөп алып, кийимдерин жаңыс жерге чого салгылап, колдорун жунгулап тургандарын Шура кухнянын көзнөгинен көрүп турды. Шура олор жаар айкап турала, олорды чек көрөр күүни жок боло берди. «Олор биске, Советский Союзка, бистин улусты, бистин адаларысты ла энелеристи, ага-карындаштарысты ла эже-сыйындарысты өлтүрөргө баргылаар»... — деп, кызыкчак кунукчылду шымыранды.

Коронду ампула эмдиге Шурада болгон. Ол оны Жорага бербеген, ненин учун дезе, Жора мендештин бажында бойы да, бастыра балдар да жаан түбекке түшкедий кандый бир жастыра керек эдип ийбезин деп коркып турган.

Шура колын карманына сугуп, јудругын түүнип алган көзнөктин алдыда турды. Кенетийин Шуранын колына кичинек ампула учурады. Кызыкчактын сагыжына кенетийин санг башка шүүлте кире конды, шак анайда ол мынан озо канайда сананбаганын бойы кайкады. Ого ой токтой берген, эбиреде тып-тым, бастыра телекей эмди онын жүрегинде не болуп турганын тындап угуп турган немедий билдирди. Је јиит патриотканын жүреги дезе, күнчыгыш фронт жаар барып јаткан бу солдаттарды јоголт деп айдып турды.

Шура эмдиге көзнөк алдында туруп, солдаттарды айкадаы. Олор учураган ла жерге, одыннын да үстине отургылайт. Олорды узак ойгө амыратпайтаны јарт болды. Арып-чылап калганы солдаттардын јүстеринен билдирет. Шура бирүзин, экинчизин, үчинчизин лаптап түрген-түрген айкап турды... «Олордын ортозында жаан јашту улус

канча кирези көп. А бот бирүзи чек карган, онын керек дезе чачы да буурыл!..»

Кандый да солдат Шура жаар көрөлө, жакшы күүндү күлүмзиренижиле күлүмзиренди. Качан Шура көзнөктөн туура болордо, онын жүзи кубула берди, алаатый берген бе, айла, ачына берген бе. Ол солдат үшкүреле, туура көрүп, Эльза Карловна-нын жаан ла бек сарайларын аяктай берди. Ого мындый сарайлардын ээзи болорына келишти эмеш пе? Байла, жок! Солдаттын колы ишке торсоп ло кадып калган эмтир.

Шура ла ол, карган, арып-чылап калган солдат, бой-бойлоры жаар бир ле катап көрүшкен эмес, же көп частардын туркунына көрүшкен немедий болуп, Шура көзнөктөн кунугып калган туура басты. Бу минутта ол нени сананганын, онын бойынын сананган санаазы чын болгон бо, керек дезе Шура бойы да ого чике каруузын берип болбос эди, же бу арып калган карган кижини онын өлтүрер аргазы жок болгонын ол иле жарт билген.

Ол ампуланы карманынан чыгарып, алаканына салып алала, оны лаптап аяктай берди. Бу өйдө кухняга санитарка кирип келди. Ол Шура жаар аяктайла, печкенин үстинде жаан сабатта турган сүт жаар серемжилү көрүп, Шураны кухнядан чыгара сүрди. Шура ампуланы карманына түргөн сугуп ийеле, суулу тазты ла самынды алып, чыга берди.

— Мени гестаповец алдырткан, ампуланы айрып алган — деп, Шура иштин кийнинде, балдар ажанарга энирде кухняга жуулгылап келерде, балдарга куучындады. Шура куучынын божотпой, кенетийин жүзин колыла жаба тудуп, ыйлай берди.

Столдың жанында отурган балдар, унчугышпай бардылар. Ол энгирде балдардын кемизи де ажанбады. Коронло колбулу керек тегин болбозын ончозы билип турдылар: санитарка нени ле төгүндеп айдар аргалу, орус кызыктыктын сөзине бүтпей, онын сөзине бүдери җарт.

Шураны тўнде апардылар. Оны көзнөктөри решеткалу кирпич тура жаар ограданын ичиле айдап апаргандарын Люся көзнөктөң көргөн. Солдат эжикти ачала, Шураны автоматтын кындагыла ийде салып ийерде, ол жыгыла берди.

Онын соңында подвалга Жораны, Люсяны ла Вованы Шурадан башка отургыстылар. Подвалда карануй, соок ло чыкту болды. Эжиктин ары жанында каруулчыктын алтамдарынын табыжы угулат. Балдар ондонып болбой, унчугышпай узак отурдылар.

— Же, балдар, канайда эдетенисти эрмектежип алалы — деп, Вова айтты. — Нени де билбезим деп каруузын берерис, жөп пө?

— Жөби жөп лө... — деп, Жора баштады. — Же Вова, мен мынайда бодоп турум: коронды Шура таап алган эмес, мен таап алган деп айтса, артык болор.

— Жок, Жора, анайда айдарга жарабас. Санитарка ончозын көргөн ине — деп, Люся айтты.

Жора шылуда нени айдатанын сананып, оны канайтса да, фашисттерге кандый да каруу бербес деп, бойында бек сананып алды. Люся жаңыс ла Шура керегинде сананып, араай шымыранып турды:

— Кайран Шурочка, сениле не болор?

Шурадан коронды бойынын өйинде айрып албаганы учун Вова бойын бурулап отурды. Эмди

дезе бу аңдар ого бұдер бе? «Мен оны канайда билбей калгам?» — деп, ол сананат.

Гестаповец соок көзин Шурадан туура албай, столдың жанында отурды. Кызычактын платъези ұлтүрегенче ыртылып, жүзи дезе тижип ле көгөрип калган. Оның бут бажына турар аргазы жок — оны жыгылбазын деп каруулчык тудуп турды.

— Сен большевичка ба? — деп, тилмешчи сурады.

Шура гестаповец жаар көрүп, сананып турды: «Бу немец ол байагы күлүмзиренип турган буурыл чачту солдатка чек түңгей эмес». Тилмешчинин сурагына каруузын кату берди:

— Мен советский үренчик.

— Коронду ампуланы кайдан алган?

— Госпитальда полдон таап алгам.

— Уурдап алдың ба?

— Жок, таап алгам — деп, Шура база катап айтты.

— Сен коронды сүт жаар уруп ийерге санандың ба?

— Сананган болзом, коркыбай уруп ийер эдим!

— Же сени санитарка токтотты ба?

— Жок, санитарка төгүн айткан. Ол бастыра фашисттер төгүндеп тургандары чылап, төгүндеп жат.

Тилмешчи оның сөстөрүн түрген көчүрип берди. Гестаповецтин жүзи кубула берди. Гестаповец столдың жанынан өрө турала, колына колмылтык алды. Оны бу кичинек ле сырsak, же турумкай советский кызычактын жалтанбазы ла турумкайы кайкаткан ла ачындырган. Ол Шураның жанына базып келеле, оның көксине колмылтыкла талайып келип сокты.

Кызычак јынкылдада, онтоп, бажы таш стенеге тийип, полго јыгыла берди. Кызычак нени де айдарга сананды, је гестаповец онын јүзине сопогыла тееп, атыйланып алгырды:

— Кедери апарыгар!

Шураны комнатадан сүүртеп чыгаргылап, эжикте турган машинанын ичи јаар чачып ийдилер.

Вованы, Жораны ла Люсяны гестаповецке алдырардан озо тын сабап койгондор. Люся офицердин столынын јанында туруп алган, көзинин јажы мөлтүрөп, мен нени де билбезим деп тыркыраган үниле каруузын берип турды. Ол бойынын нөкөрлөри айткан сөстөрдөн башка нени де айтпас учурлу болгон. Люсядан нени-нени угар деген амаду калас болгон кийнинде, оны эжиктен чыгара тееп ийдилер.

Жораны ла Вованы јангыс тарыйын кожо алдырдылар. Жора таралжып, је турумкай бүдүмдү болорго албаданып, столдын јанына басып келди. Вова онын кийнинен ары басты. Уулчактар јаан улус кийетен эски пиджаку, штанду болдылар. Андый кийимдү балдар ашташ-торолоштон эдиканы агып калган сырsak немедий билдирет.

Уулчактар анайда ок нени де билбезис, бис кере тўжине госпитальга керектү аш-курсаку кайырчактар тартканыс, Шурага эртен турадан бери бир де јолыкпаганыс деп айдыштылар. Керек шак андый болгон деп, Эльза ла Макс база айдыштылар. Гестаповец бастыра керек учун јангыс ла Шура бурулу деп сананды, је андый да болзо, балдарды коркыдарга ла «кату ээжи тургузарга» амадап, оморды сүрекей тын сабады, омор керек дезе бойлоры подвалдан чыгып болбодылар. Омор эжиктен чыгара таштаттырып ийген јеринде

гестаповец жүре берерине жетире жаттылар. Онын соңында Макс ологго күүлелердин уйазына једип аларына болужып, Эльза Карловнага билдиртпей, үч күн оморды кичееди.

* * *

Шура ойто келбеди. Оны база катап көрүп болбойтонын балдар јарт билдилер... Балдарды мынайда кату тутканы Вованы, Жораны ла Люсяны тыг санандырды: мынан ары канайып жүрер, нени эдер? Бастыра болгон керектердин кийнинде омордын колдорын бош салгылап алып, калас отуар учуры јок болгон; је фашисттерди канайып та көрөр күүни јок болзо, нени ле ајарынып эдер керек болгон: оморды истежип тургандар.

Бир катап Макса ла Вовага кожо чеден јазаарга келишти. Омор унчугышпай иштенип турдылар. Качан Макс амыраарга ла танкылаарга отура берерде, Вова онын јанына коштой отурды. Агаштар оморды өскө улустаг бөктөп койгон.

— Слердин кызычак солдаттарга беретен сүт јаар корон уруп ийгени чын ба? — деп, кенетийин Макс сурады.

— Јок, төгүн — деп, Вова айтты.

— Анайдарда, оны ненин учун адып койгондор?..

— Слердин улус бистин көп сабаасты өлтүрип койгон. Аня өлүп калды. Юрканы өлтүрерге лагерь јаар апаргандар. Олүмди бис те күнүн ле сакып јадыбыс. Слер ончо керекти бойыгар көрүп турыгар ине...

Вова чып-чын айдып турганын Макс билетен. Је уулчактын анайда кадай айтканы онын жүрегин

өртөди. Калганчы өйлөрдө Макс бойы да фрау Эйзеннинг качаланду жаман көрүжин көргөн ине. Фрау кандый да шылтак жогынан договорды бузуп, онын жалын жарымдай аstatкан. Ол ого жөпсинбеске сананган, же Эйзен дезе оны коркыдып кезеткен.

— Мен фюрер ле Германияга болужып жадым, а сен дезе менин курсагым жип жадын! Сен быян билбес кижиги! Мен сени чек бир де акча төлөбөс, сенин тереңди сойор жер жаар аткарып ийерим! — деп, фрау Эйзен алгырган.

Бастыра керек өдө берер, фрау Эйзен сагыш алынар деп, Макс сананып жүрди. Же эртезинде оны гестапонун агенти алдырып, менде сенин фюрерге ле Германияга удурлаштыра каршулу керек эткенинги керелеп турган документ бар деп айткан.

— Эмди мен шинжүдө жүрген, бүдүмчизи жок немец. Сен чын айдадын, уулчак, бистинг ээжилерис коомой, оорды солыыр керек — деп, Макс тыркырууш үниле куучынын божотты.

Энгирде имениеге күнчыгыш фронттон шыркаткан улус экелдилер. Макс автобустаң улус түжүрерине болужып тура, төрт кырлу эдип бүктөп койгон кандый да листок таап алды. Онон ол туура базып барала, ол листокты жайа тудуп, кычыра берди. Ол немецкий тилле бичиген орус листовка эмтир, оны, байла, солдаттардын кемизи де түжүрүп койгон болгодый. Макс оны кычырала, ойто бүктөйлө, карманына салып алды. Машинанын жанында турган офицер оны бойына кыйгырып алдырала, кату сурады:

— Слер листовка кычырдыгар ба?

— Жок! — деп, Макс каруузын берди.

— Карманыгар антарыгар, мен тинтип көрөдим! — деп офицер кыйгырды.

— Господин обер-лейтенант, мен слердин карманыгарды тинтибей ядым ине, менин карманымды база тинтибегер деп сурап турум.

Офицер Максты тайакла сокты. Автобустын жанында тал-табыш башталган ла кыйгы чыккан өйдө. Жора ла Вова күүлелердин уйазы жаар барып жаттылар.

— Фрицтер бой-бойлорын соккылап жат — деп, Вова айтты.

— Көрзөн, көрзөн, Макс согужып жат! Бот кайкамчылу!.. — деп, Жора Вованын женинен тартты.

Je Максты апарып жаттылар. Ол там тын корчойып алган, оору будыла жерге жүк арайдан ла базып, барып жатты. Онын кийнинен ары Эльза Карловна, ла шыркалаткан офицерлер маказырап көрүп турдылар. Жаңыс ла Вова ла Жора онын кийнинен ары килемжилү көрүп турдылар. Je Макс олорды көрбөгөн.

Качан Макс ла оны айдаган солдаттар каалганын ары жанында жылыып калгылаарда, Вова үшкүрип айтты:

— «Бүдүмчизи жок» немецтин имениеге ойто бурылатаны кандый ла болбогой.

— Je ол немец те болзо, кыйалтазы жоктон түрмеледер!

Бир жыл мынан озо чек билбейтен көп немелерди эмди аайлап ийгенин, уулчактар кенетийин жарт билдилер.

— Тоштогы челюскинецтердин газединин ады кандый болгон эди, сагыжыга кирет пе? — деп, Вова билбес кижиге болуп сурады.

— Сагыжыма кирбейт.

— Олор «Јана баспай тартыжарыс!» деп јакшы ат сананып таап алгандар.

— Јана баспай тартыжарыс дегени — ол согу-
жарыс деп айтканы болуп јат. Андый ба? — Жора
сүйүнди.

— Чын айттың! — деп, Вова каруузын бер-
ди.— Кыйалтазы јоктон тартыжарыс!

— Люсяга баралык, оны јангыскандыра арт-
тырбас керек.

Уулчактар кучактажып алып, ичкери басты-
лар. Олордын жүректери тирсилдеп, алтамга
јөмөлтө эдип, «Тартыжарыс! Тартыжарыс!» деп
айдып тургандый билдирип турды.

Владимир Санги.

АЙУ ЛА КӨРҮК.

(Нивх чөрчөк).

Агаш аразынын кичинек аңгычагын —
көрүкти — сен, байла, көргөн. Арказын төмөн
кичинек беш чийүчек јолдолып барганын, байла,
база ајарган. Кичү изү айда, күн тапту јылыгалак
чокторыла агаштардын баштарына тийгенде уйку-
дан туруп, бу аңгычактын үнин уккан болорын. Ол
бийик четтин үстиги будагында отурып, быјыраш
куйругын тийин чилеп сырты ажыра арта салып,
«курук... курук... курук» деп араайынан эдип
отурат.

Оныла беришпезен, көрүк төмөндөп, бажын
кекип, сениле јакшылајала, «курук... курук...
курук» деер.

Тударга муканзан, ол чоокыр сыртын јылбырт
эттиртип, ачу-корон чынгырып ийеле, јыраалардын
өзөгги јаар сурт эдип калар. Эбиреде тымый түжер,
бастыра аң-куштар агаш-таштын көңдөйине, иче-

ендерге ле жырыктарга жажынар. Же мынаар ла болзонг, көрүк, ол ло будагына чыгып, ойто ло «курук... курук... курук» деп эде берер.

* * *

Агаш аразында быжыраш сары көрүк журтаган. Сок жагыскан. Агаш аразында нөкөр жок жүрери сүрекей карыкчалду деп, бистинг кажыбыс ла билер.

Айдарда көрүк мынайда сананды: «Айса болзо, мында мен чилеп эригип жүрген анычак бар». Көрүк анайда сананып, бойына нөкөр бедреп барды.

Ол агаштан агашка, жыраадан жыраага секирип, чөбрөлөрдинг ле жадыктардын алдын, жырыктарды ла ичеендерди карай берди.

Агаска учурады.

— Агас, агас! Сеге жагыскан кунукчылду ба? Нөкөрлөжөк.

Агас каруузын жандырат:

— Жок, көрүк, меге кунукчылду эмес. Сен түңгей ле кунугып өлүп каларын. Эртен меге кел: мен сени жип салайын.

Көрүк мынайда сананды: «Жерде жыдып жаткан-чам, онын ордына агас мени жип салзын».

Эртенге жетире эмди де узак болгон учун, көрүк ойто ло агаштан агашка, жыраадан жыраага секирип, чөбрөлөрдинг ле жадыктардын алдын, жырыктарды ла ичеендерди карай берди.

Түлкүге туштады. Онон сурады:

— Түлкү, түлкү! Сеге жагыскан кунукчылду ба? Нөкөрлөжөк.

Түлкү каруузын жандырат:

— Жок, көрүк, меге кунукчылду эмес. Сен түңгей

ле кунугып өлүп каларың. Оның ордына эртен меге кел: мен сени жип салайын.

Көрүк сананды: «Жерде жыдып жатканчам, түлкү мени жип койзо торт».

Эртенге жетире эмди де узак болгон учун, көрүк ойто ло агаштан агашка, жыраадан жыраага секирип, чөбрөлөрдин ле жадыктардын алдын, жырыктарды ла ичеендерди карай берди.

Кишке туштады. Онон сурады.

— Киш, киш! Сеге жаңыскан кунукчылду ба? Нөкөрлөжөк.

Киш айдат:

— Жок, көрүк, меге кунукчылду эмес. Сен түңгей ле кунугып өлүп каларың. Эртен меге кел, мен сени жип салайын.

Көрүк сананды: «Жерде жыдып жатканчам, киш мени ары ла жип салзын».

Эртенге жетире эмди де узак болгон учун, көрүк агаштан агашка, жыраадан жыраага секирип, чөбрөлөрдин ле жадыктардын алдын, жырыктарды ла ичеендерди карай берди.

Айуга туштады. Айу мөштин төзинде уйуктап жаткан.

Көрүк оның кулагынан ала койып, серпип, силкий берди. Жүк арайдан ойгосты. Онызы чүгулданып, күзүрт этти:

— Сеге не керек?

Көрүк айдат:

— Айу, айу! Сеге жаңыскан кунукчылду ба? Нөкөрлөжөк.

Айу бажын күүн-күч жок өңдөйтип, эстеп ийеле, көрүк жаар көрбөй дө, уйкузырап сурады:

— Нөкөрлөжип алып кайдатан?

Көрүк каруузын жандырат:

— Эштежип жүрзеес жеңил болор. Сен жаан,

боду. А мен десе кичинек, эпчил. Уйуктап жатсаң, агашка чыгып, сени каруулдаарым, кайдаң билер, жеткер жег алдында.

— А мен кемненг де коркыбай жадым — деп, айу айдат.

— Айдарда кожо кузуктаак.

Айу көрүк жаар бурылды:

— Кузук дейдинг бе?

— Эйе, кузук. Кожо жиилектеерис.

— Жиилек дейдинг бе?..

— Эйе, жиилек. Чымалыны база кожо тударыс.

— Чымалыны дейдинг бе?..

Айу чек ойгонып келди, отуруп алды.

— Кузук, жиилек, чымалы дейдинг бе?..

— Эйе, кузук, жиилек, чымалы.

Айу сүүнии, каруузын жандырат:

— Мен сениле нөкөрлөжөргө жөп.

Көрүк нөкөрди тапты, жаан, күчтү нөкөрди.

Андый нөкөрлү болгоныла агаш аразында көрүктөң өскө кем мактанар.

Бир катап көрүк агаска туштады. Онызы сүүнди:

— А-а, келдинг ле бе? Эмди мен сени «нам-нам» эдерим.

Көрүк айдат:

— А мен айула нөкөрлөжип жадым.

— Айула ба?! — агас коркыды.

Көрүк оноң ары мантады.

Түлкү жолукты. Онызы сүүнгенине эдегин жайып, бийелей сокты.

— Санаама жединдим. Эмди мен сени макалу ла жиirim.

Көрүк айдат:

— Мен айула нөкөрлөжип жадым.

Түлкүнинг түги атырайыжа берди:

— Айула ба?

Көрүк оноң ары мантады.

Кишке туштады. Онызы сүүне берди:

— А мен сени туку качаннан бери сакып
јадым. Эм мен сени жиirim.

Көрүк айтты:

— А мен айула нөкөрлөжип жадым.

Киш коркыганына куш чылап агашка учуп
чыгала, жаңыс ла оноң сурады:

— Айула ба?!

Көрүк ле айу кожо журтай бердилер.

Капшуун көрүк жиилектү ле кузукту јерлер
табат.

Айунын сүүнип турганы тен коркышту.

Удабай айу өрөкөн семирип, базып та болбой
барды. Эмди ол амырап ла божобойт. Жаңыс ла
кезикте јакараp:

— Эй, көрүк, јыдынат экел!

Ол эмезе:

— Сырымды тырмап бер!

Күс келди. Удабас узун мойынду корон-соок
кыш.

Көрүк санааркайт:

— Уксаң да, айу, бүгүннен-эртеннен кыш
түжер. Биске курсак-тамакты артыктай белетеп
алар керек.

Айу јалкуурып унчугат:

— Чын айдадың, көрүк. Курсакты артыктай
белете—бойы дезе кыйын јатканча.

— Андый көп тобогоны ла жиилекти мен
јаңыскан канайып јуурым? Сен өткүре көп
ажанып жадың — көрүк арай ла ыйлабайт.

— Бар деп айткам, айдарда бар! — айу ачы-
нат.— А мен дезе ичеен казарым. Телкемширеде.

Талдама уйа болор. Сенин жаман-жуудык ичеенин-дий эмес.

Көрүк бажын салактадып, кузуктап барды. Кенетийин карлап келди. Көрүк калактап, көс-баш жок учуртып ийди — кузукты күн эртеден белетеп алар керек, онон башка кар базырып койор.

Көрүк кузукты белетеп алды.

Айу десе ичеенине кирип, тамажын жастанып, уйуктап калды. Бир ай, эки ай уйуктады — ойгонып келди. Көрүкке айдат:

— Кузук бер!

Айу тойо-кана ажанала, ойто ло жалбагынан жада берди. Артыктап алган курсак-тамак чала чичкере берген. Көрүк кымакайлап баштады. Кышты ла чыгып аларга болуп, тойо до ажанбайт. кузуктын бир сайын жийле, ичеенин оозына барып, кыруны жалайла, бойын тойу-ток деп бодонот. Көрүк төрт сөөк болуп калгам деп билбейте. Кышты арайдаң-арайдаң ла чыкты. Кар кайылып баштаарда, айу өрөкөн ойгонып келди. Маказыраганду керилип, көрүкке айтты:

— Бис экүнинг кышташ тын болды, а, карындаш!

Онон көрүкти мактап, тамажыла эркелетти. Онон ло бери көрүктин сары сыртында айула нөкөрлөшкөнinin кереези — беш кара чийүчек артып калган.

Көк чымырайып келерде, көрүк айудан жүре берди. Айу нөкөрин жылытканына санааркабады да — айландыра тазыл-тамырлар ла чымалылар толтыра болгон.

Же күскери жай айу көрүкти жоксынган: артык-тай курсак белетеп алар керек болгон. Көрүкти кычырарда, онызы келбеди.

— Садынчык! — деп, айу ачу-коронын бадырып болбой, бастыра тайгага жаңыландыра огырган.

Айу оноң ло бери көрүкти истежер болгон. Көрүктин ичеенин көрзө лө, бузар, чачар. Өчин алып турганы ол.

Кайкамчылу, је көрүк бу күнге јетире эзен. Мен оны бүгүн, агаш аразын јакалай базып барадала, көргөм. Ол четтин үстиги будагында отурып, быјыраш куйругын, тийин чилеп, сырты ажыра арта салып, «курук... курук... курук» деп эдип отурган.

Байла, оныла кем-кем нөкөрлөжөргө турган деп сананган.

С. Тока.

АРАТТЫҢ СӨЗИ.

(Повестътен алган үзүктөр).

Бистин анчыларыс.

Бистин Черликпен бийик, чакту, көмүрдий кара өңдү ийт болгон. Куйругынын түги таакыланып калган учун ого кийистин үзүктөрүн јаба көктөп салгандый көрүнөтөн. Ол жоон үндү ийт болгон. Бис Черликпенге ат адап берген күннен ала оны сүүгенис. Черликпен биске база сүрекей үренген.

Бис азыйда, Черликпен јок тушта, энем кырга эмезе Мергенди төмөн узак өйгө јүрө бергенде, коркып туратаныс. Эмди бис неден де коркыбайдыс.

Бир катап соок айас энирде, Черликпен бойынын баштапкы ла тапкан-јөөгөнин чадырга экелерде, бис канча кирелү сүүнгенис! Ол тушта очоктогы от өчүп брааткан, күлдин ортозында

костор жүк ле кызарып жаткан. Чадырдын ичиндеги соокко жабынчынын алдынан колунды ла тумчугунды чыгарып ла келзен, тоңо берерин. Бис соокко тоңуп, уйуктап болбой жатканыс.

Кенетийин Черликпеннин сүүнчилү кынзыханын угуп ийдис. Бир кезек ой өткөн кийинде, ол чадырга араай базып кирип келеле, бистин алдыска бойынын тапканын салып ийди. Бу жаан ак койон болгон. Байла, оны Черликпен агааш аразындагы күрттин ары жанына жажынып жадып алала, тудуп алган болор. Бистин анчыбыс, база ла бис чилеп ок, бир де неме жибеген куру, же ол аштаганын билдиртпей, ойто араай базып барала, оттын айагына жада берди.

Бис койоннын терезин тургуза ла сойоло, эдин кайнадып алала, таң атканча койоннын жымжак эдиле ажанганыс. Бажын бистин анчыбыска — Черликпенге — бергенис.

Оноң ло бери Черликпен бистин энебисле кожо бедренип баратан. Же курсак табатан учурал ас болуп, көп сабазында омор куру келетен.

Бир катап бис эдер неме жок, соок чадырда очоктын жанына бойысты соодондырып узак отурганыс: каргананы эргизип алала, терезин сойып чайнап, суу кайнадып, будактар жууп экелип турдыбыс, энебис дезе келбей турган.

Бис чыгара жүгүрдис. Төңнөң база бир төңгө чыгара жүгүрип, ак карда карарган ла немелерди көс талганча көрүп турдыс. Жарык чанкыр тенгери-деги күн жерге тийип турды. Же бистин тоныбысты өдүп турган соок күннин чогынан канча-канча катап курч болгон. Бежендей ыйлай берди:

— Бистин энебис качан келер?

Кангый оны силкий тартып ийди:

— Ыйлаба, эмди ле келер.

Бежендей онын сөзине бүтпей, мыжылдап ыйлап турды. Же кенетийин секирип чыгала, сүүнчилү кыйгырып ийди.

Бис Бежендейдин көргүзип турган эки кара немени көстөй бердис. Олор там ла жааиап келетти. Учы-учында бис олорды јарт аңылап ийдис. Энем ле Албанчы кезикте чичкечек јолло, кезикте карлу јалангла араайынанг биске јууктагылап келетти.

Бис бастыра күчисле олорго удур јүгүрдис. Олордын јүктенип алган баштыктары куру эмезин көрүп ийдис. Онын ичинде не бар? Бис терен кардын үстиле јүгүреристе јымжак өлөңлө јүгүргендий билдирип, будыстын алдында неме билдирбей турды. Энебистин јанына једип келеле, онын эдегиненг тудунып алдыс: эмди кайда да барбазың!

— Кайда барып јүрдигер? Нени экелдигер? Таарда не бар, көргүзеер.

Энем ол ло тарыйын каруузын бербеди. Же биске сөс тө керек јок болгон. Олордын тапкан-јөөгөнин бис көрүп ийдис.

Бис билинбей сүүнип, сүүнгениске ыйлажып, энебистин эдегиненг салбай турдыс. Онын чырайы јарып, бистин кажысты ла бойына бек јаба кучактанып, окшоп айдып турды:

— Эх, менин кураандарым! Тын аштадыгар ба? Тондыгар ба?

Бис блаажып, энем ле Албанчы үйде јок тушта не болгонын куучындадыс. Бежендей озолоп айдып ийди:

— Черликпен кардан ак торлоо казып алган.

— Слерге эки канадын арттырганыс...— деп, мен ичкери јүгүрип, бијелеп јөмөштим.

— Онын кийнинде оны јип салганыс — деп, Бежендей блаажып айтты:

— Эртезинде — деп, мен кожуп айдып ийдим.

Калганчызында Кангый куучындады:

— Таш-Чалан бисти база ла чыгара сүрген...

Бис чадырга кирип келеле, энемнин ле эжемнин экелген таарларына чурап бардыс. Албанчы оморды чечип ийерде, бис баштапкы таарды көрүп ийдис. Оndo, сөөктөрине жетире куукайта челдеп салган койдын мойны, тонуп калган жерге түнөй, талганнын, оодыктары, тонгуруп салган чайдын шагы ла кирлү бөскө ороп койгон кургак чайдын оодыгы болгон. Омор ончозы буудайла база элгентилене колыжып калган болды.

— Ончозы ла бу. Байдын айлына кирзег, чыгара сүрер. Жоктуларда не бар, оны ла берер — деп, энем айтты.

Бис таарларды айландыра туруп алала, колдорысты таар жаар озо сугарга албадандыс.

Энебис бисти токтодып ийди.

— Тийбегер. Мен бойым үлөп берерим.

Бис туура бастыс, же көзисти таардан албай, оны үлеерин сакып чыдашпай, оосторысты ачып, чилекейисти ажырып туратаныс.

Энем экелген немелерин биске үлөштирип берди. Жаан эжебис чайдын кичинек оодыгын алала, сокыга согуп салган тыттын чобразына кожуп ийди. Чайды кайнадала, эчкинин сүдин кошты.

Агаш аразынын кужы жымыртказын базып чыгарып алала, оморды корулап, азырап жүрер. Балдары уйазынан учуп барбаганча, иштенкей энези бир де амырабас. Жаан көстү балдары узун мойындарын чөйип, комыдалду чыйкылдажары токтобогончо, бойы бир де чарак аш, бир де курт жибей, бастыразын балдарына экелип берер.

¹Талган — тарааннын кулурынан эткен теертпек.

Бистинг энебис база андый ок. Чөлдөрдинг ле кырлардын эдегинде турган айылдардан энемнин иштенип жүреле, тапкан-жөөгөн немелери ол лотарыйын божой беретен. Бис калганчы чаракты үзе жиирге, калганчы чайды үзе ичерге жетире ол качан да отурбайтан, ол биске аш-курсак бедреп улам барып туратан.

Эмди не болор?

Энем биске аш-курсак бедреп барарга араайынан катап ла белетене берди. Мен мынайда санандым: база ла жүре берер, мени база ла ээчитпес. Кангый ла Бежендей жаантайын ла аркада жүргүлейт. Олорло кожо Черликпен барат. Мени алгылабайт. Мен айылда база ла жагыскан артарым.

Энемле Албанчыла кожо барар күүним келип турарда, айдып ийдим:

— Сен кайдаар-кайдаар барар болзонг, мен жагыскан артпазым. Сен «удабазым» деп жаантайын айдатаң, онын кийнинде удап калатаң.

— Тегин јерге куучындаба. Мындый тын соокто жыланаш кайдаар барайын деп туруң?

— Јок, мени кожо алыгар!—деп, мен албадандым.

— Тегин јерге куру сөстөрди катап айтпа, сөс блаашпа, түңгей ле айылда отураың.

— Мында мен жагыскан артып болбозым.

Энем мени кабыра тудала, тизезине кыстап алала, кандый да јалбак немеле согуп ийди, је эдимнинг ачыганы билдирбеди. Мен јерге јадала, өнөтийин бар јок күчимле тыңыда ыйладым.

— Бат, мынайда ла јат, шулмус.

Кӱнкӱрӱ жадала, уйуктап јаткан кижѝ болуп жада бердим.

Энем ле Албанчы-эјем чадырдан араай чыккылай бердилер.

Мен будымды оройло, олордын кийнинен чыгара јӱгӱрдим.

Канайдар? Олорго једижип алзам—ойто јандырып ијерлер. Мен сананып турганчам, энем ле эјем кӱрӱнбей јылыып баратты, је олордын кийнинен јӱгӱреле, удабай да олорды жаба једип алдым. Энем мен јаар бурылып келди. Мен, чадырдагы ыйлаган чылап, ыйлап ијеле, онын колына артыла бердим.

— Бас, чыдашпаган шулмус! Эмди мен сеге јетирерим...— деп, энем кыйгырды.

Албанчы мени бойы јаар жаба тартып алала, айтты:

— Је, ого не адылатан? Кем јок, бисле кожо барзын!

Энем каруузын бербей, тонынын уштугыла кӱзин арчып, кайра да кӱрбӱй, Каа-Хем сууны јакалай ичкери басты. Бис учу бир канча айылдар кӱрӱнип келгенче, кыјырууш ак кардын устиле ээчий-деечий бастыс.

Оскӱ айылдардын ортозында бир айыл бийикте, јараш та болуп аңыланып турды? Ол айылга јууктап келеристе, јӱзӱн-јӱӱр ундӱ ийттер кижинин кулагы тунгадый уруп, удур манташты. Ончозынын ла алдында Черликпенге туней јаан кара ийт мантап келди. Је онын ырызына мында Черликпен јок болгон. Онын кызыл тили оозынан чыга конуп, ойто тиштеринин ары јанына јажынып, кӱстӱри чоктый куйуп турды. Мен энеме јапшына бердим. Албанчы энемнен тайакты алала, ичкери базып кыйгырды:

— Ийттереерди токтодоор, кижини јара тар-
тып, түбек болбозын!

Јараш айылдан бир кижн бажын чыгарып
келди. Ол ийттерин токтотпой, күлүмзиренип, не
болорын сагып турды. Эјем ийттерди тайакла
ўркидип, бисти айылга јетирип салды. Эжиктен
көрүп турган кижн, не де болбогондый, ойто айыл
јаар кире берди. Бис јерге јетире энчейип алала,
бозогоны ажыра алтап, ак айылга ээчий-деечий
кирип бардыс. Энем оттын айагына чөгөдөп
отурала, јабыс бөкөйип, айылдын ээлеринен, эзен-
амыр сурады.

Орто јашту, тазада кырып салган башту, арык
төөннн өркөжиндий, салактап калган тумчукту,
сары торколо кыптаган, кураан тере тонду, чүмдеп
көктөгөн өдүктү кижн энемннн эзен-амырына
каруу бербеди. Ол оттын јанынан бис јаар соок
көрүп отурарда койоннын балазын теберге турган
тейлегенге түнгей болды. Онын јалмажында калта-
зы, арчымак чылап, калбандап турды. Ол јаан
сабарыла калтазынын түбине чертип ијеле, онон
бир чымчым тазымай алып, тумчугына тартынала,
чүчкүрип, бистен сурады:

— Кайдаар барадыгар?

Энем мен јаар колыла уулап көргүзеле, айтты:

— Бу былар өлбөзін деп, азырап аларга иш
бедреп жүрүс.

Алтынла чүмдеген кайырчакта чоокыр күлер
кудайычактарды көрүп ијеле, энем бажырды, энем
кудайычактарга бүдүп бажырган ба эмезе ламага
јарамзып бажырган ба, мен билбедим.

— Охаай! Слер нени эдип билереер? — деп, ол
айдала, каруузын сагыбай, јанында отурган
јаанай берген үй кижиге айтты:

— Сен олорло келиштире куучындажадын ба? Олорго бергедий неме бисте ас болотон эди, је иш табылар.

«Эмди бу үй кижиге биске ончозын айдып берер» — деп, мен сананала, оны аыктап отурдым

— Нени јакараараар, оны ла эдерис — деп, энем омоксырап, — жангыс ла баазын айдыгар — дейле, үй кижиге жууктай базып келеле, жабыс бажырды.

— Суранарга менгебе. Коштой турган айылга барзан; нени эдетенинди айдып берер. Ишти бүдүрген кийинде сарзу ичип аларын. Баа керегинде кандый куучын болор? Курсакты тегин тыгарга келген бе? Жылу айылга тегин отурайын деген бедин?

Мен катап ла айылдын ээзи үй кижиге јаар көрдим. Ол база кураан терези тонду, онын тонынын кыбы чанкыр торко болгон. Ол үй кижиге чачына пекинский кара лента өрүп алган, кулактарында — мөңүн сыргалар, жаактарын кызарта будып салган эмтир, куучындаарда, оозында чоокыр соруулду китайский кангазы тиштерине согулып турды.

— Айдынарга жөп берзегер: ишти эдип божойло, кандый ла кижиге онын баазын алатан учурлу эмес пе? — деп, эжем сурады.

Үй кижиге оозынан кангазын уштыйла, эш неме керектебей, каруузын мынайда берди:

— Иштеер күүндү болзогор, менин айткан јерим јаар барыгар — иштеер күүнигер јок болзо, кайдаар баратанаарды бойыгар билеер.

Айылга кирген чилеп, ойто ээчий-деечий чыгала, эмеш туура турган жабызак кара айыл јаар бардыбыс.

Ол айылда бир кезек үй улус ла эр улус отурды. Олордын ортозында јаантайын ла өскө улуска

иштеп жүретен бистин таныжыс Тостай-Уул отурды.

Бу отурган улустың тыш бүдүми бистен де артык эмес, база ла бис чилеп, үлбиреген-самтараган кийимдү отурдылар. Айландыра аттардың комуттарынан, шлейлеринен өскө бир де неме жок болды. Бай кижинингу улузы, бис ошкош самтар болордо, кайкап отурдым.

Энем ле эжем отурган улусла эзен-амыр, сукадык суражып куучындаштылар.

— Слерге база су-кадык болзын—деп, отурган улус каруузын бергилейле, биске отурап жер жайладып бердилер.

Төрдинг бажында ак-боро тонду, төбөзінде кејегелү, жиит бүдүмдү эр кижиге отурды. Бу кижиге жуукта ла ламалардың колтыкчыларынан — хурактардан келген кижиге деп билдирет. Онын тумчугында, кайыннынгу тозындагы корчойгон болчок ур ошкош, кара менг бар. Бастыра улус бисле эзендежерде, жангыс ла ол жааныркап, чүмеркеп, бисле эзендешпеди.

— Бис иш керегинде куучындажарга, аргалу болзо, баазын угарга келгенис. Бисти Хелин ийген — деп, энем араай айтты.

— Иш керегинде бе? — деп, тумчугында мендү кижиге эстеп, энем жаар кылчайып көрөлө, күүн-күч жок онон ары айтты: — Сен, тас баш, тере туптаарын. Баазы кандый болор — бойын билерин: бир терени табыштырзан — чайдын жемтигин берерим, өдүк көктөзөн — бир аяк тарааннынгу кулурын берерим. Же тон көктөп ийзен, карамдабай, бир ууш дунза берерим.

Анайып айдып ийеле, ол уур иш эдип ийгендий, түрген-түрген тынып, кангазына танкыдан тыгып, ышты буркурадып отурды.

Танкынын ыжын канча-канча катап тартынып ийеле, Албанчы жаар эрке көрди:

— Сенле кожо, тешпегичек, эртен эрте танган ала одын белетеерис. Экүден ле экү аркада иштеерис.— Коштөй отурган кижини чаганагыла түртүрүп, кандалып калган көзинин кырыла кылас эттирип, онон ары айтты: — Мындый жараш, иит те, коо до кысла бистин керек айдары жок барар!

Ол жөлөнүп отурала, кажы ла сөсти чөйө айдып отурды.

Анайып отурала, кенетийин мен жаар көзин тазырайта кезе көрди.

— Ээ, сен, кулугур, нени эдерин? Байла, нени-нени уурдаар деп шиндеп отурын? Бу сенин ижин бе? Айт!

Мен энеме там ла жапшынып, онын самтар кийимине бажымды жажырдым.

Мен ненин учун келдим? Энемнин айтканын ненин учун укпадым? Эмди не болор?

Ойто ло кыш.

Бир күсти эске алынадым. Андый казыр өй бистин жерде качан бирде болды эмеш пе! Каа-Хем суунын жаказында ла онын айрыларынын жаказында жаткан улуска оспо деп оору табарган. Жергелей турган өлөңдөрдү курч чалгы кезип турган чылап, оору-жоболдон балдар ла жаан улус кырылып турды. Локтулар бастыра журттарыла, аймактарыла кырылып турган.

Энемнин айтканынча болзо, сырангай ла коркышту өлүм, бис чилеп, тос ло чобра айылдарда жаткан Тоджиннин ак-кийик азыраачыларына

табарган. Анда, Кольский аймакта, Хоюк деп журтта, ак-кийик өскүретен көп турлулар болгон. Эмди ондо жүк ле жарымдай чирип калган казыктар арткан. Ак-кийик азыраачылар бастыразы кырылгылап калган. Ак-кийиктери жерликшип, тайга жаар жүргүлөй берген. Олүм Мерген сууны да жакалай жаткан улусты табарды. Байлар оорыган жалчыларын өлзін деп, журтка арттырып салала, сукадык жалчыларын алып, өскө жерге көчкүлөй беретен. Мерген суунун жаказында турлу жер ээн арткан. Суунун жарадында жаңыс ла бистинг самтар чадырыс артып калды, онын жанында үч эчки отогылап жүргүлөди.

Черликпен үрерде, онын үни ыраак кырларга, ээн таштарга жаңыланып туратан.

Энем нени де сананып жүрген. Онын кийнинде бисти жууйла, меге мынайда айтты:

— Сен чомур уратан баштыкты ал, слер экү тос табакты апарыгар.

Энем бу сөстөрдү кату айдала, айылдан чыкты. Энебис бисти сүүп жат деп бис билерис.

Неге, кайдаар баратанын билбей, энебистинг кийнинен бастыс. Ол базыдын там ла түргендедип, кайра көрүп, арбанып турды:

— База ла артып турыгар ба? Түрген жүгүригер.

Энебис аш-курсак бедреп жүре берерде, бис арыктайла, чадырдан чыкпай отурала, базарын ундып салганыс. Онын учун эмди куру баштык ла тос табак та тудунып алган болзобыс, базып болбой, бүдүрилип, энебистен артып турдыс. Ого не болзын! Ол камык жерди керип келген! Онон түрген, байла, кем де базып болбос болор.

Бис аш кескен жерге келдис. Снопторын тартканы удабаган ошкош.

Энем биске бурылып келди:

— Јерде јаткан мажактарды көрүп тураар ба? Олорды мен чилеп, теригер.

Анайып айдала, јерде јаткан мажактарды терерге энчейе берди. Энем мажактарды түрген терип турды. Тос табакка түжүп турган уур мажактардын табыжы күкүрттү күнде чадырда отуарыста, мөндүрдин табыжына түнгей болды.

Мажактарды бис база тере бердис. Мажактарды эдегиске терип, баштыкка ла табакка уруп турдыс. Бир канча мажактарды уужап алала, амтанду ашты јип алдыс.

Ажын кезип салган јерде туулардын эдектеринен учуп келген дрофалар¹ базып жүргүледи. Бистин колыста олорго јеткер эткедий неме јок болордо, олор јайым баскылап, кеспеген аштын мажагын ла јерге төгүлген ашты јип турдылар. Күн ашты, дрофалар уча берди, ажын кезип салган јалаңда јаңыс ла бис жүрдис.

Айлыска јайып келеле, мажактарды актайла, эзип ийерибисте, терип алган ажыс сүрекеј де көп эмес болды. Энем актаган ашты эзип турганча, бис чырбагалдардан јууп, отко салала, чой казанды отко астыбыс.

Албанчы-эјем казанга ашты уруп, Кангыйга айтты:

— Ме, куур, калак, өртөдин.

Кангый булгушты алып, ашты куура берди. Куурып турган аш тызырап, јарылып, казаннан чыгара секирет.

Бир минуттын бажында, Кангый казанды туткушла тудуп, оттон чыгарала, куурган ашты тос табакка урды. Куурып салган аштан койу буу

¹ Дрофа — чөлдө жүрөтөн турнага бүдүштөш куш.

чыгып турды, бис дезе күрен өгдү чаракты ууштап алаала, алакандарыска уруштырып, үрүп, соодып жип турдыс.

Энем нени де сананып отурды. Онын кийнинде мен жаар кунукчылду көрди.

— Бери кел, уулым.

Ол менин бажымды төжине жаба тудала, сыймап, окшоп турды. Онын кийнинде ойто ло кунукчылду сананып, чадырдын ыртыктары жаар көрди.

— Тайгада соок, байлардын көстөри база соок. Мал кабырарга, тере ужаарга ойто ло олорго барарым. Бойымды азырана берерим, је слер не болороор? Бу кышта мен слерди өлүмнен айрып болорым ба?

Энем бастыра бойы тыркыража берди. Бис оны көрүп турала, токтодынып болбой, өксөп ыйлай бердис.

Айылдын жанынча өдүп жаткан түжүметтер¹, байла «Сууда бөрүнинг балдары энезиле кожо аштаганына улыгылай бериптир» деп, кокырлаган болор.

Бис бар жок немелерден жабынып алаала, корчойып алып, уйуктаарга жадарыста, карануй кире берген. Бис ол ло тарыйын уйуктай бердис.

Je мен удабай ойгонып келдим. Чадырдын түнүгинен ле ыртыктарынан чадырга кар толо берди. Jоткон тынгыйла, чадырды жайкап, тосторды калырадып, чадырдын өзөктөрүн арай антарбай турды. Чадырдын бир канча тосторын салкын учурып, жалаң сайын таштап салган, кезик базыруларды кыйалада согуп салыптыр.

¹ Түжүмет — жамылу кижн, чиновник.

Соок казырланып турды. Мен төжөгиме там ла жапшына бердим.

Мен түш јеримде эт, быштак, тараан ла өскө дө жүзүн-јүүр амтанду курсак көрүп тургам. Ол түнде мен нени јибедим деп айдайын! Ойгонып келзем, таң јарып калган эмтир. Тура жүгүреле, түжимди куучындадым. Бежендей јаан көстөрин тазырайтып, мен јаар көрди:

— Эх, сенин түжинди бистин ончобыска үлештирип берген болзо, кандый јакшы болор эди, ийним!

Мен айландыра көрдим: энем ле Албанчы кайдаар барган?

Чадырдан чыга коноло көрзөм, озор Мергеннин јарадында база јок эмтир.

Бу ой өткөнчө, канча кире сууны кайнадып, ичкедий болгонын билбейдим, је ол ой бастыра жүрүмнөң узун болгон: энебис сүрекей узак келбеген.

Энем једип келеле, айтты:

— Бис Албанчыла кожо кайдан-кайдан нени-нени иштеп алар дежип, Мерген ичининг айылдарын ончозын керип келдис. Кем де айлына кийдирбеди,— эжиктин бозогозын алтап, јангы ла кирип келеле, эзендежер болзобыс, чыгара сүрүп ийет.

Энем эниргери Албанчыны чадырдан кычырып алды:

— Сарыг-Сеп јаар барар керек.

Мен озордын кийнинен чыга жүгүрип, энемнин эдегине кадала бердим.

— База кайдаар барарга турыгар? Бис сени божотпозыс.

Энем мени јерден өрө көдүреле, бажымды окшоды.

— Божот, уулым! Бис Сарыг-Сепке барып келерис, ондо орустар журтап жат, ологго одын кезерис, кажагандарын арчыгырыс, тегин де суранарыс, слерге сүреен көп курсак экелерис.

Күн ажып бараткан. Азыйда энем мындый орой качан да барбайтан. Ол түн бис отты узак одырдыс.

Ноябрьдын учы болгон: эртен тура көрзөбис, калын кар жаап салган эмтир. Күн тайганын ары жанынан жаңгы ла чыгып келеле, карды сүүнчилү мызылдадып турды. Салкын жок болордо, бастыра жер жарып, тургуза ла жылу боло берди. Мен энемнинг барган жолына чыгара жүгүрип бардым. Тышкары жылу эмес болды, удабай ла будым, жаан сооктордо чылап, тоңуп турды.

Менин энчиме жаан карындаштарымнан ла эжелеримнен майчыйта базып салган жыртык башмак өдүк арткан. Тайгага ол эмезе чөлгө барарга келишкенде, өдүгимнинг таманында жыртыктардан кар кирбезин деп, жалбак агаш тангып алатам. Эки учы бүктеп салган агаштар менин конёкторым болгон. Ылтангы жок өдүкке жаба тангып салган агаш кандый жылу берер? Бут тургуза ла соокко тоңо беретен. Кыш болгондо менин тамандарым ужуп калган жүретен, эки-үч катап онын терелери түлөп түжүп туратан.

Мен айлыма келеле, будымды жылыдып отурзам, Черликпеннинг араай үрген үни угулат. Ол та сүүнгенине, та коркыганына шанкылдап үрүп турды.

Бежендей ле Кангый чадырдын эжигин ачып ийеле, кыйгырдылар:

— Энем келди! Түрген, Тока!

Мен капшайлап өдүктеримди кийдим. Бежендей ле Кангый озолоп жүгүрзе, энем экелгенин менен озо көргүлөп ийер. Агаш таманду өдүктерим

бойыма сүрекей жаан болгон. Онын учун мен жүгүреримде, озор ээрдин арчымагындый капылдажа берди.

Мен тӧндӧрдин бирүзине чыгып келдим. Чичкечек жолло Черликпен келетти. Карга бүркелип калган агаштардын ары жанынан энем ле Албанчы чыгып келдилер. Озор нени де экелип жадылар.

Озорло коштой Бежендей ле Кангый келеттилер. Энемнинг жүзи терлеп калган эмтир. Мен ого кыйгырдым:

— Нени экелип жадын? Кайдан алдын?

— Алгырба! Аш экелип жадым. Жииринг — деп, энем колыла жаңыды.

Бежендей, сүүнгенине бүдүрилип жыгылып, энемнинг алдына айланып, менен тын кыйгырып турды:

— Мындый көп ашты кайдан алдыгар?

Энем ачынчылу, же эрке айтты:

— Кайдан да алган болзо, сего түнгей ле эмес пе? Куурзам, жииринг.

Энем чадыр жаар ууланды. Бис онын кийнинен бастыс. Албанчы айылдан табак экелеле, баштыктын оозын чечип, күрере быжып калган жылтыруш буудайды табакка урды.

Ол күн жакшы да, сүүнчилү де болгон.

Бис кокырлажып, каткырыжып турганыс. Казанда куурып турган буудай быжырайт. Ончобыстын тиштеристе куурып салган буудай кажырайт.

Шаагай.

Эгирде Черликпен тың үрүп, бистин сүүнип турганысты токтодып ийди.

— Чыгып көр — деп, энем меге айтты.

Мен чадырдан чыга кондым. Тан атту үч кижиге жортып келди. Баштапкысы чололу көк торко узун тонду, ээрде ары-бери жайканып, тискинин өрө тартып, ойто аттын мойнына божодоп, темиккен аайынча «Чу-чу!» деп турды. Экинчиси күрөң торко тонду болгон. Баштапкы кижиге кишинин терезиле бөөлөп салган, төбөзүндө күрөң болчокту, сүүри бөрүктү, экинчи төбөзүндө чанкыр болчокту, кара килин бөрүктү болгон. Үчүнчү кижини көрүп болбодым. Ол адынан түжеле, онын ары жанында турды.

— Анда кем келди? — деп, энем сурады.

— Атту кандый да улус келди — деп, мен тунгак үнимге каруузын бердим:

— Биске шыра! Түбек! — деп, энем шымыранды.

Бу өйдө улус аттарын буулагылап салала, чадырга жууктап келдилер. Олордун бирүзү казырланып кыйгырды:

— Уу, каргышту, немелер! Чадырда кем бар? Ийдигерди токтодыгар!

Бис эжебистин жакарузы аайынча, Черликпенди Мерген суунун жакасында тыттын будагына буулап салдыс. Онон башка келген улусты, түндө чадырдын жанына келген бөрүлөрдү үзө тарткан чылап, үзө тартып ийер эди.

Энем чадырдан чыгара жүгүрөт, келген улустун алдына тизеленип, мынайып айдып бажырды:

Шаагай — буру эткен улусты соготон кайыш камчы.

— Слерге, амыр-энчү, слерге амыр-энчү!

Энемнинг эзенине келген улус каруу бербеди. Олордын көстөри жаманданып, кандала берди. Олор кемди де көрбөй турган улус чылап, унчукпай чадыр жаар баскылады. Көп жуурушкындун тондорынын жендери колдоруна чик жок узун, олор камчы ла меелейди солып, калбандажып турды.

Бис, жыландар чылап, жаңыртыктардын алды жаар жыла бердис. Ысле сүркүштеп салган өдүктөр эжикке жууктап келдилер. Ары көрөргө жеткелегисте, олор бистин жаныбыста болды. Келген улус унчугышпай, ачуркангылап турала, колдорула жаңый бердилер:

— Бис слерге «амыр-энчүни» берерис, бис слерге «амыр-энчүни» көргүзерис, өлгөн сектер! Бистин айтканыбысты ук, кижинин сеги!

Олордын бирүзи казанда уруп койгон аш жаар көргүсти:

— Кемнинг ажын тыгып турыгар?

Энем каруузын берерге турарда, же экинчизи онын сөзин үзүп айтты:

— Мындый ийттерде аш кайдан келер? Узун-Чоодурдын ажын уурдаганы жарт.

Баштапкызы ого жөмөшти:

— Узун-Чоодурдын ажын уурдаганыс деп жартын айдыгар, жыландар!

Бис баштарысты ол жаар бурып келдибис. Ол тижин ырсайтып, чилекейи чачылып, кыйгырып турды.

Энем тизеленип отурала, жерге жетире бажырып турды.

— Оо жайла, жок, менин жаандарым! Бис Сарыг-Септин улузы берген буудайды куурып турыбыс. Бис орустарга барып жүргенис. Одын кескенис.

«Удабай база келерис» деп сөзибис бергенис. Бис өскө буудай көрбөдис — деп, энем айдала, база ла бажырды.

Мен жаан бийди — Таш-Чаланды — танып ийдим. Онын жүзи, алдындагы ла чылап, кызара тижип калган тумчугынын ордына кандый да болчоктор болды. Ол ончозынан озо оттын айагына жабыланып отурды.

Ашты кайдан алганын энем жартап айдып берерде, Таш-Чалан, жаан бака чылап, ого чурап келди.

— А? Нени айдадың? Жескинчилү черепаха! Сен уурдабаган болзон, кем уурдады? Айт, жылаи! — деп, Таш-Чалан алгырып ийеле, жеңиинг учыла энемнин тумчугына согуп ийди.

Энем жыгылды. Мен оны көрөринен коркып та турган болзом, же көзим энемнен айрылбайт. Кан агып калганын көрүп ийдим.

Таш-Чалан менин кулагымнан тутты:

— Энен ашты кайдан алды, айт?!

Мен жаагымды бултыйтала, нени де айтпадым.

Бийлер чадырдын ичиле жүгүргилеп, буттарына ла тийген немелерди антара тарткылап, мергедегилеп турдылар.

— Жакшы ла бедрегер. Олор оны кайдаар да сугуп болбогон. Аш табылбаза, энезин камчыла бир катап тартып ийгер, ол тушта ол тургуза ла айдып ийер — деп, Таш-Чалан жакару берди.

Чадырдын ичинен ашты таппай салала, тыш-кары барып, чадырды айландыра бедредилер.

Ол ло тушта узун сагалду, кара чырайлу бай кижичанакту келди. Бийлер ол байды Узун-Чодыр деп адап турдылар.

Олор ол кижиле кожо чадырды тинтидилер, же нени де таппадылар. Онон энемнин колын кайра

кўлип ийеле, чадыр јаар көргүзип, тизелендире отургыстылар. Таш-Чалан айтты:

— Сабазын!

Кўрен тонду бай энемнинг кўлип салган колдорын јерге јаба базып алды, бажын тизезине кыстап алала, эки јаагына шаагайла сого берди. Энемнинг јўзиле кан ага берди.

Бирўзи энемди согуп турарда, арткандары чадырды айландыра бедрегилеп тургулады. Кўртеп салган карга тўнгей кичинек таскактын јанында јўрген бий ачу-корон кыйгырып, колыла јангый берди. Ончозы оноор јўгўргиледи. Бистин эчкибис турган таскактын ўстинде карла јаап салган таарда буудай јатты. Томиртканын тумчугындый курч тумчукту, кичинек сынду бий сўўнгенине көстөри јалтырап, таскактын ўстине чыгып алала, колында агажыла таарды айландыра кадап турды. Байла, ондо јўзўи-јўўр өскө јөөжө сугуп салган болбозын деп, билерге албаданган болор. Онон аштан өскө неме таппады, таап алган ажын Таш-Чаланга берди, онызы кемненг де сурабай Узун-Чодырга берди.

Бийлер Узун-Чодырга јалканчыгылап, оны јааныбыс деп кўндўлў адап турат.

— Бу слердин ажыгар, оны алыгар. Ол ашты бис мынан таппаган болзобыс, өскө јерден, өскө улустап табар эдис. Бистин колы-будыс та сынза кыйалтазы јогынан тўнгей ле табарыс—деп, бийлер баштарын кекип, колдорын төштөрине јаба тудуп айдып турдылар.

Узун-Чодыр сагалын сыймады.

— А! Сўрекей јакшы, таныш улус болорыс: сен менин айлыма келерин, чай ичерис, эт, аракы база бар—деп, ол тува тилле јастыра-мыстыра айтты.

Узун-Чодыр таарда ашты чанагына салып

алала, камчызын жырсылдадып, карды буркура-
дып, Сарыг-Сеп жаар мантада берди.

Бийлер тизеленип отурган энемнинг жанына баскылап келеле, шаагайды алып, онын жаагына база ла соккылай берди. Энемнинг жаагына жырсылдап турган кайыштын табыжы тымык энгирдин кейине торгылып турды.

Томырткага түнгей бий Албанчы эжемди тудала, онын колдорун кайра күлиди. Бийлер аттарына минип алала, энемди ле эжемди айдап апарарга белетенгиледи. Энем жүзининг канын эдегиле арчыйла, өрө турбай, жерге отура түжүп, кыйгырды:

— Өлтүрер болзогор, мында, айлымнын жанына, балдарымнын көзинче өлтүригер! Кайда да барбазым!

Күренг тонду бай узун камчызыла жырсылдадып ийерде, өрүп койгон кайыш энеме ороло берди.

Атту үчинчи кижиге канжаазынанг армакчыны чечип алала, энемнинг белиненг буулады. Ол оного ары удурлажар аргазы жок болды. Олор Албанчы эжемди озо айдап, атанарга белетендилер.

Албанчы Таш-Чалан жаар бурылала, бис жаар көрүп онтоды:

— Бу жаш балдар не болор?

Таш-Чалан каткызына селендей берди. Онын жүзине кызыл көк чырыштар түрүлди.

— Уу, кодурлу эчки! Санаанг кирип келди бе? Хо-хо-хо! Бастыразы өлүп калзын! Чыдап келзе, олондонг нени аларын! Уурчынын уйазы! Бойынг өлгөлөгинде унчукпай ичкери бас.

Ол эжеме жаба жортып келеле, оны јудруктады.

Бийлер аттарын камчылагылап, энемди ле эжемди чөллө айдай бердилер.

Түн өтти, эртенгизинде күн өтти.

Энгирде, энемнинг ле эжемнинг жүстери тижип,

бастыра бойлоры кандалып калган јанып келдилер.

— Олор ак ла караны да ылгабай, кижини јаңыс ла согуп турат. Иштеп алган ажыбысты база блаап алдылар. Эмди нени эдерис, кызым? — деп, энем эјемненг сурады.

Мен унаачы боло бердим.

Баштапкы энгирде бис узак куучындашпаганыс. Тўжиле иштейле, арып калган јалчылар тўрген уйуктай бердилер. Бистинг јер турабыста јаткан кажы ла кижини, мен чилеп, јакшы тўш көргөн болор. Тўжимнинг тал-ортозында мен кенетийин ойгонып келдим. Менинг алдымда Чолдак-Степан турды; онын сагалы барбандап, мандайында тамырларынын каны согулып, менинг ээгимди силкип турды. Энемле кожо баштапкы ла катап јорыктап јүреримде, Хелиннинг ўйи кулагымнан тудала, јаан наадайды тарткандый, тургуза тартып, чичке ўниле чуулду кыйгырды:

— Каргышту таңма, ненинг учун узак уйуктап јадын? Туруп иштенер керек. Иштеерге келген бе, айла уйуктаарга ба, а-а?

Мен, ичегенине кире конгон чычкан чылап, бойымнын јаан кийимимди кийе соктым. «Иштеерге келеле, узак уйуктап калгам» деп санандым. Мен коркып, айландыра ајыктандым. Јер туранын ичинде кижини јок болды. Стенеде комуттар да, дугалар да јок эмтир. Туранын ичинде аттын тери јытанат, база чачылып калган тўжөктөр јатты. «Байла, улус меге килейле, эрте ойгоспогон, онын кийнинде ойгозорын ундып салган болор».

Мен Чолдак-Степаннын кийниненг чыга кон-

дым. Тышкары дезе карануй эмтир. Ол чакыда турган аттардын колтыгына сабарыла түртүп турды:

— Бу кер ат, бу жеерен ат, бу коңыр ат. Бу сенин иштейтен аттарын — чанакка жек. Билип турун ба?

Ол мени ойто жер тура жаар экелди. Сабарыла аттарды түртүп көргүскен чилеп, комуттарды ла седелкелерди сабарыла түртүп көргүзеле, унчукпай мен жаар кезе көрүп турды. Аттардын комутбууларын солыштырбас керек деп, мен сананып турдым. Мен энчейип келеле, комуттарды ла седелкелерди, үйгендерди ле боожолорды ылгаштырып, олордын аттарын шымыранып катап-катап айдып турдым.

— Чойлошкон чылап, незин казынып турун? — деп, Чолдак-Степан кыйгырып, мени эжиктен ийде салып чыгарды. Чиймелижип калган үйгендердин тискинине бүдүрилеле, бозогого жыгылып, алаканымды сыйрып алдым. Ойто түрген тура жүгүреле, үйгендерди сүүртегенче, колымнын канын чамчамнын эдегине арчып, аттардын жанына једип келдим.

Меге айдып берген аттарын чанакка јегеле, чеденге буулап салдым. Мында јалчылардан жаңыс ла Чолдак-Уул артыптыр. Ол бойынын аттарын комуттап салала, мени сакып турган.

— Јүгүрип барала, түрген ажанып ал, өлөнгө баратан жер ыраак. Бүгүн ого эки катап барып келер керек — деп, Чолдак-Уул айтты.

Мен жүгүрип барадала, ого кыйгырдым:

— Эмди ле келерим, сакып ал.

Турага келеримде, байагы ла аякка чай урала, менин алдыма, тактанын үстине, тургузала, калаштын андый ок кадарын салып берди.

—Капшай кыймыктан, жангыс сен артып калган—деп, айыл ээзи үй кижиге айдала, соок көстөриле туура көрдү.

Мен ажанып отурганчам, Чолдак-Уул бойынын аттарын чеденге коштой ээчий-деечий тургузала, менин чанактуу аттарымды бойынын аттарынын кийининен тургузып салды. Ол жортор ло деген темдекти укса, баштапкы атты камчылайла, жортуу ийерге белен болды. Чанактын үстүндө тизеленип отурала, сол колында боожо, оң колында кайыш камчы тудуруп алган, жол жаар көрүп отурды.

Мен калганчы чанакка отуруп алала: «Же баралык» — деп айткалагымда, чеденнин ары жанынан Чолдак-Степан чыга конуп келди.

— Боро айгырды жексин деп кем айткан? Каргыштуу таңма, сен сокор бо, а-а?

Житкеме не де тырс эдерде, кулагым шуулай берген, жер айланышып, сагыжым эндеде берди.

Билинип келзем, бастыра бойум көжүп калгам, чанакта чалкөйтө жаткан эмтирим, салактап калган будым карды чийип баратты. Аттар заимка өрөө араайынан желип бараттылар. Өрөө турарга күчүм жетпей турды. Озо баштап көнкөрөө аңдана-ла, будымды тартып, отуруп алдым. Ооруп турган бажым калаңдап турды.

Чолдак-Уулдын аттарынын кийининен бараткан коңур ат ла менин адым өскө аттардан артып калыптыр. Чолдак-Уул кайра көрүп, кыйгырып ла турды:

— Түргөн жорт! Түргөн жорт!

Мен камчыны алала, бойымнын чанагымнан түжеле, коңур аттын чанагына өңөлөп барала, отуруп алдым. Онын кийинде өрүлү кайыш камчыла талайып келеле, бар жок күчүмдө коңур атты камчылап ийдим. Коңур ат кийин буттарына

дым. Тышкары дезе карануй эмтир. Ол чакыда турган аттардын колтыгына сабарыла түртүп турды:

— Бу кер ат, бу жеерен ат, бу коңыр ат. Бу сенин иштейтен аттарын — чанакка жек. Билип турун ба?

Ол мени ойто жер тура жаар экелди. Сабарыла аттарды түртүп көргүскен чилеп, комуттарды ла седелкелерди сабарыла түртүп көргүзеле, унчукпай мен жаар кезе көрүп турды. Аттардын комутбууларын солыштырбас керек деп, мен сананып турдым. Мен энчейип келеле, комуттарды ла седелкелерди, үйгендерди ле боожолорды ылгаштырып, олордын аттарын шымыранып катап-катап айдып турдым.

— Чойлошкон чылап, незин казынып турун? — деп, Чолдак-Степан кыйгырып, мени эжиктен ийде салып чыгарды. Чиймелижип калган үйгендердин тискинине бүдүрилеле, бозого-го жыгылып, алаканымды сыйрып алдым. Ойто түргөн тура жүгүреле, үйгендерди сүүртегенче, колымнын канын чамчамнын эдегине арчып, аттардын жанына једип келдим.

Меге айдып берген аттарын чанакка јегеле, чеденге буулап салдым. Мында јалчылардан јангыс ла Чолдак-Уул артыптыр. Ол бойынын аттарын комуттап салала, мени сакуп турган.

— Јүгүрип барала, түргөн ажанып ал, өлөңгө баратан јер ыраак. Бүгүн ого эки катап барып келер керек — деп, Чолдак-Уул айтты.

Мен жүгүрип барадала, ого кыйгырдым:

— Эмди ле келерим, сакуп ал.

Турага келеримде, байагы ла аякка чай урала, менин алдыма, тактанын үстине, тургузала, калаштын андый ок кадарын салып берди.

—Капшай кыймыктан, жангыс сен артып калган—деп, айыл ээзи үй кижиге айдала, соок көстөриле туура көрдү.

Мен ажанып отурганчам, Чолдак-Уул бойынын аттарын чеденге коштой ээчий-деечий тургузала, менин чанактуу аттарымды бойынын аттарынын кийининен тургузып салды. Ол жортор ло деген темдекти укса, баштапкы атты камчылайла, жортуу ийерге белен болды. Чанактын үстүндө тизеленип отурала, сол колында боожо, оң колында кайыш камчы тудунап алган, жол жаар көрүп отурды.

Мен калганчы чанакка отуруп алала: «Же баралык» — деп айткалагымда, чеденнин ары жанынан Чолдак-Степан чыга конуп келди.

— Боро айгырды жексин деп кем айткан? Каргыштуу таңма, сен сокор бо, а-а?

Житкеме не де тырс эдерде, кулагым шуулай берген, жер айланышып, сагыжым эндеде берди.

Билинип келзем, бастыра бойым көжүп калгам, чанакта чалкөйтө жаткан эмтирим, салактап калган будым карды чийип баратты. Аттар заимка өрө араайынан желип бараттылар. Өрө турарга күчим жетпей турды. Озо баштап көңкөрө ангдана-ла, будымды тартып, отуруп алдым. Ооруп турган бажым калгандап турды.

Чолдак-Уулдын аттарынын кийининен бараткан конгыр ат ла менин адым өскө аттардан артып калыптыр. Чолдак-Уул кайра көрүп, кыйгырып ла турды:

— Түргөн жорт! Түргөн жорт!

Мен камчыны алала, бойымнын чанагыманан түжеле, конгыр аттын чанагына өңөлөп барала, отуруп алдым. Онын кийинде өрүлү кайыш камчыла талайып келеле, бар жок күчимле конгыр атты камчылап ийдим. Конгыр ат кийин буттарына

карайлап чыгала, ичкери мантады. Эмди оны токтодып болбозын. Ол жолдын кырына чыга коноло, Чолдак-Уулды куйундый өдө коноло, ойто ло жолго кирип, жарыжып турган чылап, жалаң жаар элес этти. Он жанында Чолдак-Степаннын обоолоры турган Кыс-Кежик деп жердин бурылчык жаар бурыбай, өскө жолго кирип алала, онон ары мантады. Чолдак-Уул менин адыма једижерге бойынын адын камчылап, түргендедип турды. Је бу керек менин адымды там ла көкидип ийди. Онын кийнинен сүрүжип келеткенин сезип, ол мойнын узада чөйип, онон тын мантады. Мен нени эдерин билбей, чанактын үстинде кыймыктабай отурдым. Боожо болгон болзо, мен оны токтодып алар эдим. Ол ат чанактардын кийнинен жүретен учун боожо јок болгон, менин чаланыма ол аттардын алдына кире берген.

Эмди нени эдер? Чолдак-Уулдын кыйгызы меге угулып турды.

— Түжүре калы! Менин чанагыма кел!

Мен кар жаар калып ийдим. Ол мен жаар колыла жагып кыйгырды:

— Ичкери! Јүгүр!

Мен карла жүгүрдим, ол меге јаба једижип келерде, мен чанактын кырынан тудунала, калып чыгып, чанакка отуруп алдым.

Чолдак-Уул адын эмеш сол жаар бура тартала, камчылап ийди. Адынын боожозын меге береле, бойы армакчы алып алды. Бис једижип болбой турган чанакту ат алдыста он јаныста болды. Эртең тура караңуйда ат жүк арайдаң көрүнип турды. Чолдак-Уулдын неме чалмадаарга окпыры мында көрүнди. Онын чалмадап ийген армакчызы чанактын сол жанында бажына илинди. Ол мени атты сол јаны жаар бура тартала, камчылап ий деп

жакыды. Армакчыла бириктире тартып ийген чанактарыс келтейеле кыры, шүүн чилеп, карды эжиб баратты. Аттар жорыгын араайладып, учында токтой бердилер.

Бис жолдын белтиринде арткан чанактарыска жедип келдис.

Таң жарыгалак, энгирден ала бүркелип калган тенери, айаза берди. Жылдыстар таң аткалакта чанкыр тенгериде карануйда суркурап аларга мендеп тургандый болды. Эбиреде бир де табыш жок, тымык болгон.

Менин кулагым шуулап, бажым оорып, колымда балу сыстап турды.

— Степан меге байа ненин учун чуулданды? — деп, мен Чолдак-Уулдан сурадым.

— Неге бе? Сен онын ээртеп минетен айгырын чанактаган.

— Оны жегип жадарымда көрөлө, сен не айтпаган?

— Степан сеге онойдо жакыган болор деп бодогом. Жангы келген кижиге айгыр берип жат деп адаркап та турган болгом. Эмди көрөр болзом, андый эмес эмтир.

Бис чанактарысты ээчий-деечий тургузып ала-ла, ичкери жортып ийдис. Удабай ла Каа-Кемнин жарадында ак бөрүктү обоолор карарып көрүнип келди.

Эң ле жаан обоо турган чеденнинг каалгазына жедип келеле, Чолдак-Уул омок кыйгырды:

— Эмди бис жедип келдис.

Мен чеденнинг каалгазын ачып ийдим.

— Эмди нени эдер?

— Армакчы экел.

Мен эң алдында турган чанактан армакчыны

чечеле, Чолдак-Уулга бердим. Ол армакчыны эптү түрүп алала, обооны ажыра таштап ийди.

— Армакчынын учынан тыг тут, мен бир учынан тудунып, обоого чыгарым.

Ол обоонун ары жанынан меге кыйгырып турды:

— Же бе?

— Же! Же!

Армакчы тартыла берди. Мен армакчынын учын божотпой албаданып тудуп турдым. Чолдак-Уул менен уур болгон.

Кенетийин армакчынын учы божой берерде, Чолдак обоонун үстине чыгып алган болор деп бододым.

Армакчынын учын салып ийеле, обоонун үсти жаар көрүп турдым, Чолдак-Уул кайда? Ол обоонун ары жанынан чыгара жүгүрип келеле, колыла талайып согордо, мен жерге барып түштим.

Мен бойымды качан да мынайда базынчыктатпаган эдим деп санандым. Мен билбегем... Мен өнөтийин эткен эмезим... ол менин нөкөрим. Мен туруп келдим, көзимнинг жажы агып турды.

Чолдак-Уулды көрөлө, чуулым өдө берди: ол бийиктен кату карга жыгылала, бастыра бойы карга уймалып калган, тумчугынан кан агып турды. Мен онын алдында жаан бурулу болгонумды билип ийдим.

Чолдак-Уул армакчыны обооны ажыра катап таштап ийеле, меге иженбей, учын айруушка буулап салды, айруушты обоого кадайла, меге айтты:

— Айрууштын учын жерге жаба базып ал.— Бойы дезде, обоонун ары жанына база ла ойто барды. Онын бажы, бий кижинин агасла бөөлжиген бөрүгинин төбөзіндеги болчогындый, обоонун үстинде көрүнип турды.

— Чанакта күрек бар — бери ташта!

Мен чанак жаар жүгүрип барала, күректи алала, ого таштап бердим. Чолдак-Уул күректи тудуп алала иштеерде, кар чачып турган эмес, тургузып салган сүттин каймагын калбакла алып тургандый көрүнөт.

Ол ойто жерге түжүп келди. Жерге түшкен карды бис чеденге жаба таштап, чанакка өлөң салза, өлөң жерге тепселбезин деп, обоонун жанын жазап арулап турдыс. Чанактарды обоого жууктадып алдыс.

Чолдак-Уул, чанактарды кечире төрт агашты салала, армакчыны база катап обооны ажыра таштайла, меге жакыды:

— Обоого чык!

Мен онын жакылтазына оморкой бердим. Арыганымды ундып, мөшкө чыккан тийиндий, обоо өрө түргөн жеңил чыгып бараттым. Мен обоонун тал-ортозына чыгып ла келеримде, буу кайра чачылды, мен төмөн уча бердим.

Жакам жаар кирип калган карды кактап, Чолдак-Уулга чугулду жүгүрип келеле, айттым:

— Сен кандый кижиге? Армакчыла кижиге чыгып турарда, оны ненин учун тутпай жадын?

Ол сүйүнчилү каткырды:

— Кем бурулу? Мени жыкканды ундып ийдин бе? Түргөн чык эмди тын тударым.

Учунда мен обоонун үстине чыгала, жеңил тынып, эбиреде аяктандым.

Таң жарып келген. Каа-Кемнин карлу жаландарынын учы көрүнбөйт. Ыраакта-ыраакта теңериге жедип калган бийик кырлар көрүнөт. Олордун ары жанынан, теңеринин жарык учынан, тагдак кызарып чыгат.

Мен ончозын көрүп турдым. Чолдак-Уул нени

де кыйгырып турды. Онын сөстөрүн эртен турагы жаңылга таскылдан таскылга жетирип турды. Же мен жаңылгадан эки ле сөсти оңдоп уктым.

— Айр-у-уш... айр-у-уш... аа-а-а-ал...

Мен айруушты алала, колымнын ооружын да ундып, түрген иштене бердим. Өлөннин жалбак кыптары меге жеңил немедий билдирет. Мен айруушла оморды кадап, төмөн чанак турган жер жаар чачып турдым. А чаначактагы өлөнди Чолдак-Уул секирип тепсеп, кожондоп турды.

Удабай өлөнди чанакка салып алдыс. Ол мени кычырып алала, өлөнди канайда бастрыктаарын үредип турды.

Учында бис экү алты чанак өлөнди салып алала, ойто кайра жүрүп ийдис.

Кышкы күннин баштапкы жаркыны бийик туулардын тепсенгинин бажына тийип ийди.

ЭЗЕН БЕ, АЛТАЙ!

С. Сейтхазин.

Мен казах кижі—
сениң карындажың.

Јерибис бистин
јебреннен табышкан.

Айылчы меге
күндүүн — талай!

Эзен бе, эрлү баатыр Алтай!
Јүс-чырайың көргөмдө,
Јериме јуугы билдирет,
Калыгыңды көргөмдө,
Каны бири билдирет.
Карындаш утку Алтай!

Јурттарыңла јорыктап,
Төрөл јеримле јүргемдий,
Мөңкү тошту тууларың
Јаштан ала көргөмдий.
Кеен Алтай, кару Алтай!

Кеен аккан Кадын суу
Чаңкыр торко јайгандый.
Јеримдеги Сарыкокшо
Өгін оноң алгандый.
Качанга ундылбас Алтай!

Јаштан мында өскөмдий,
Ада деп мында айткамдый.
Сен меге төрөл јеримдий,
Мен сеге јанып келгемдий,
Чөрчөктиј јебрен Алтай!

Күүк үнденген
жерин байыгай!

Күн күлүмдү
жонун жарангай!

Күүни — туу,
күндүзи — талай,

Алтындый жерим,
ага баатыр Алтай.

Адын сенин
чактарга адалгай!

Алтай,
Алтай, Алтай!

БАЖЫЛЫКТАР

АЛБАТЫНЫҢ ООС ЧҮМДЕЛГЕЗИ

Эркелей ле Караты каан	3
Агастың куйругының бажы нениң учун кара.	10
Эрјене кланның уулы	11

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА

Алтай. Э. Палкин.	25
Алтай. Г. Чорос-Гуркин.	26
Эмил сѳѳктѳ, Эрелдей. С. Суразаков.	27
Тарык. И. Шодоев.	31
Карабаш. Л. Кокышев.	39
Калаш. Ј. Кыдыев.	54
Ак кулун. Т. Шинжин.	55
Тарбагандар. И. Сабашкин.	64
Таныбаган. К. Тѳлѳсов.	67
Балдар-суузы. Ј. Кыдыев.	70
Чечектер, чечектер. Ј. Кыдыев	74

УСКУ АЛБАТЫЛАРДЫҢ ЛИТЕРАТУРАЗЫНАҢ

Агашты ѳтажтары. М. Пришвин.	76
Јуу-чак ла балдар. Г. Гайдар.	78
«Јана баспай тартыжарыс!» С. Самсонов.	84
Айу ла кѳрѳк. В. Санги.	98
Араттын сѳзи. С. Тока.	104
Эзен бе, Алтай. С. Сейтхазин.	133

Книга для внеклассного чтения

4 класса

Художник В. П. Чукуев

Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор
К. И. Ортоноев. Технический редактор Е. К. Манышева.
Корректор Л. А. Патагашева.

Сдано в печать 2.03.95. Подписано к печати
Формат 60х90 1/16. Бумага офсетная № 1. Гарнитура школьная.
Печать офсетная. Усл. п. л. 8,5. Уч. - изд. л. 5,51.
Тираж 2000 экз. Заказ 1530.

Горно-Алтайское республиканское книжное издательство «Юч-Сюмер».
659 700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская республиканская типография,
659 700, г. Горно-Алтайск, проспект Коммунистический, 35.

